

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№11

(19444)

2021 чылдың
февраль 17
среда

Хүннүн үнери — 07.51
Ажары — 18.00
Хүн дурту — 10.09

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ хостуг

12+

Афганистандан Совет шериглерни үндүргениниң 32 чыл оюнга

«Дайын дээрге ажыг-шүжүг, өлүм-чидим...»

Афган дайынын эрткен сапёр Эдуард Кончук: «Дайын дээрге кандыг-даа эки чүве чок, ол дээрге ажыг-шүжүг, өлүм-чидим деп чүвени мен көрдүм. Афганистанга чеде бергеш, боттарывыстың изиг күзеливисбиле дайылдажып, алдар-хавыяа, орден-медаль ажылдап алыр дээш эвес, а Совет чуртуңарның мурнундан интернационалчы хүлээлгечер күүсеткеш келиңер дээрге, шак ындыг күзелдиг чеде бергеш, дайын-чаа деп чүвени ынчан көргөн бис.

1981 чылдың декабрь 15-те Кабул хоорайга ужуп келгеш, сапер ротазына барган мен. Бодум черле сапёр деп дайынчы мергежил чедип алган турган мен. «Өөредилге» соонда Юргага эккелген. Афганистанче интернационал хүлээлгечерни күүсеткеш келиңер дээн.

Ырак сургакчылаашкын чоруур силер, онча-менди чанып келир силер дээш, байырлашкыш чортупкан. Даштыкы чурт көрүп чораан эвес, кижиле аргажок сонугаар чораан. Ынчан 18-19 харлыг аныяк оолдар турган бис. Декабрда Ташкентке чедип кээривиске шуут чылыг болган. Ташкент Афганистаның соңгу талазында чыдар болгаш, хар ында хевээр. Кабулга кээривиске Афганистаның шериг кезектеринче тарай октапкан.

Эжим Александр Теплов-биле Сибирге турган мен. Боду ам Германияда чурттап чоруур. Ол механик кижиле, а мен арыг сапер. Бир ай хире Баграм хоорайга бисти өөрөткен. Ооң соонда бисти дайынчы даалгаларже чорудуп эгелээн. Силерни СССР-ге өөренип турган билиглеринер-биле «херек кырында байдал» ийи аңгы. Афганистанга бир дугаар чеде бээривиске кишлакче чортупкан. Чаа келген оолдарны дуржулга кире берген солдаттарга кожуп каар турган. Афганнарның подвалдарында шыгжап алган аш-чеминиң аразында ок-чепсек бар-чогун хынап, сапёрлар тодараткаш, ооң соонда суурже солдаттарны кириер. Бир дугаар чидиригни, эживисти өлүрүп каапкан соонда, дайын деп чүве бо-дур деп билип эгелээн бис. Дораан база мону билбейн, чиик кылдыр көрүп турган бис.

Командирлеривис бисти дыка камгалаар, чагыыр турган. Чүге дизе офицер кижиле солдадын бертик-межел чандырбазын бодаар. Ада-иези аныяк оглун шеригже чорудупкаш, өлүртүп каан азы балыгланган уткуп алырга кайы хире бергезин билип турар. Берге байдалга таваржыры хей кезинде бодундан хамааржыр.

Мина тып алгаш ону сайгарып олурар үе чок, душманнар база адып эгелээр. Итальян, кыдат миналар, оон душманнарның боттарының чогаадып алганы фугастарына таваржып турду-вус. Итальян миналар карты чук болгаш, эң айыылдыг. Мина дилээр херексел-биле дилээрге билдинмес. Чүге дээрге миноискатель чүгле демир бүдүмелдерни илередин. Итальян миналарның айыылдыг чүүлү — колонаның бажына чазылбайн, давлении беди бээрге, ортузунга кээп частыр.

Бистиң турганывыс 186 дугаар мотострелковый полктан 1979 чылдан 1989 чылга чедир 616 кижиле чок болган. А мээң ротамдан 18 сапер эштеримниң хей кезини частып калган. Казах командирим чидиргеним соонда, мен база балыгладыпкан мен. Экирий бергеш кезээмге эглип кээримге, балыглаткан разведчик оолдарны уштуп тургаш, командирим база пулемет-биле өттүр аттырыпкан болган. Саперларның мина тыртар кошка деп хендири бар. Балыглаткан солдаттарны ооң-биле шарааш, даштар аразынче үндүр тыртып тургаш балыглаткан. Өлген соонда дайынчы Кызыл Тук ордени-биле шаңнаткан. Моолга төрүттүнген казах кижиле. Санчастька чыткаш кандыг-даа сөөктүг оолдар-биле кижиле эдержи бээр. Саидмуратов деп бистиң полктан балыглаткан оолдуң чарты чок чыткан. Менден суг дилээрге, будум азып алгаш суг тудуп алгаш кээримге, шыдашпайн барды дээн.

Аныяк-өскенге кижиле дайындан келгеш орден-хавыяа ажылдап алдым деп мактанып эвес, дыка берге ажыг-шүжүгнү, чидиригнү көрдүм. Афган чоннуң-даа, бистиң-даа буруувус эвес, ол үеде политиканы аайы-биле совет оолдар бис ынаар киргеш, дуза кадып чеде бээривиске, ол улустуң политиказы өскерилгеш, иштинде эрге-чагырга былаашкаш, совет шериглерни дайынче чыгаккан. Бис багай чүве-даа чедирер дээш эвес, харын-даа дузалажып чеде бээривиске, бисче адып туруп бээрге, бис база камгалангаш, ындыг байдалче киргенивис ол. Бис кишлактар чаны-биле эрткеш көөрүвүске дыка түреңги чурттап турар чорду. Бичии оолдар үнө халчып келгеш, чемивисче айтып диленирге, боттарывыстың паектарывысты, кашаларывысты үлежип, үндүр октап бээривиске аштанып-чемненип алыр турганнар. Өске чоннуң аразына баргаш, бодун кижизиг, мөзүлүг кылдыр көргүзөр болза эки деп аныяк-өскенге чагыксаар-дыр мен — деп, афганчы чугаазын доосту.

Игорь ДАМДАК,
КТРК «Тыва».

ШАГАА ЭРТЕНИ НАЙЫСЫЛАЛГА КЫЖЫРАҢ СООК БОЛГАН

3-кү арында

ХАКАСИЯГА ШАГААНЫ БИР ДУГААР БАЙЫРЛААН

4-кү арында

ЧАДААНАДА ИЙИСТЕРЛИГ ӨГ-БҮЛЕ

7-ги арында

АМЫДЫРАЛДЫҢ УТКАЗЫ - КИЖИ БОДУН АҢАА ТЫВАРЫ...

10-гу арында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүнө
шаңналы-биле шаңнаарының
дугайында

Коронавирус халдавырлыг аарынынга (COVID-19) удур демиселге карак кызыл ажылы дээш Тыва Республиканың "Шылгараңгай күш-ажылы дээш" медалы-биле Кызыл хоорайның "Хоорай поликлиниказы" Тыва Республиканың кадык камгалалының күрүнө бюджеттиг албан чериниң реабилитация салбырының эргелекчизи Олег Натпит-оолович ШОГ-ЖАПТЫ (мөчээн соонда) шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2021 чылдың февраль 11 № 33

В.М. Балчий-оолга "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты тыпсырының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш "Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты "Чурук" национал эт-херексел мастерскаяның дизайнер-мебельщици Василий Максимович БАЛЧИЙ-ООЛГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы
Ш. КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай

2021 чылдың февраль 11 № 34

ЧАЗАК ХУРАЛЫНДАН

Шагаа байырлалы бедик деңгелге эрткен. Тываның Баштыңы кожууннарже Шагаа байырлалының үезинде үнүүшкүннерни кылган Чазактың кежигүннеринге өөрүп четтиргенин илереткен. Кожууннар, суурлар иштинге Шагаа байырлалы кончук онза эрткен. Албан черлериниң удуртукчулары бодунуң чону-биле, карак чаап эвес, а арыг сеткилинден байырлап эрттирген.

Оон аңгыда, Культура яамызынга болгаш сайт Алдар Тамдынга Тыва национал үрер хөгжүм оркестриниң киржилгези-биле кожууннарга байырлалдың программасын тургусканы дээш четтиргенин илереткен. Чедери берге Каргы, Шынаа, Балыктыг сумуларынче аыш-чем аймаан Тываның Баштыңының даалгазы-биле чедирген.

Вакцинацияже болгаш чурттакчы чонга эмчи дузазын чедиреринче кичээнгеи угландыраары чугула. Эрткен хонуктарда бүгү пандемия дургузунда эң эвээш саң-түн демдеглеттинген. Ынчалза-даа аарыг оожургаан дээш, сула салдынып болбас дээрзин Тываның Баштыңы демдеглээн. Кадык камгалал сайыды Артыш Саттың дыңнатканы-биле, 108 муң кижини тарыры чугула. Бо хүн Тывада 8 муң ажыг вакцина келген. Кызылга 3332, а кожууннарже 5142 вакцинаны хувааган. 39 тарылга кылыр пункттар болгаш 85 бригада ажылдап турар. Февраль 14-ке чедир 4706 кижини тараан. Оларның 723-ү 60 хардан өрү.

Шагаа байырлалында чоннуң айыыл чок чоруунче онза кичээнгеи угландырган. Тыва Республикада Иштики херектер яамызының дыңнадып турары-биле: чүгле Кызыл хоорайга 27 муң ажыг чурттакчы чон болгаш аалчылар байырлаан. Иштики херектер сайыды Юрий Поляков байырлал хүннеринде полиция ажылдакчылары чурттакчы чоннуң айыыл чок чоруун болгаш корум-чурумун тудар талазы-биле салдынган сорулгаларын бүрүнү-биле күүсеткен. 201 янзы-бүрү хемчеглерге Тываның полицейжилери барып ажылдап турган. Оон ыңай ОМОН ажылдакчылары частыр бүдүмелдериниң бар-чогу база хынаан. Иштики херектер яамызынга 108 улусчу дружина улуг дузазын чедирген.

Бистиң корр.

ХОВАР ДИРТКЕН ТУРАСКААЛДАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ РОССИЙЖИ КОНКУРСТУҢ ОРГАНИЗАТОРЛАРЫ ТЫВАГА КЕЛГЕН

Чурттун девискээринде бир онзагай тураскаалдарның аразынга россияжи деңгелде көрүлдө-мөөрейниң эрттирикчилери-биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ужурашкан.

Көрүлдө мөөрейге Шагаан-Арыг хоорайның чоогунда тыва дылга тураскааткан "Ъ" демдектиң тураскаалы тиилээн. Интернетте Туту.ру турисчи порталга россияжилерниң бадылаашкынының түңнели-биле ол тиилелгени чедип алганын сагындыраал. Тываның тураскаалы 31577 үнү алгаш, бирги черже үнген.

Россияның туризм эргелелиниң начальнигиниң оралакчысы Татьяна Меньшикова, «Туту.ру» компанияның чингине директору Александр Гладили, Ростуризмниң ажылдакчылары, мөөрейниң информастыг үделгезин хандырып турган россияжи массалыг-информация чепсектериниң журналистери аалдап келген.

«Туту.ру» компания 2008 чылда үндезилеттинген. Турисчи ажил-чорудулганы бурунгаарладырынга чедишкенин ажилдыг. Бижидип алыкчыларының саны 14 миллион ажыг кижиге деп сактып тур мен. Бо удаада бир тускай тураскаалдар конкурзунга бистиң Тыва тиилээн. Бир тускайлаң тураскаалывыс дээш туржуп, демниг чоруун көргүскени дээш, чаңгыс чер-чурттугларымга өөрүп четтиргенимни илередип тур мен – деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол журналистерге чугаалаан.

– Бистиң эң-не идепкейжилеривис Ы, Ө, У, Н деп дөрт үжүвүске тураскаадып

чыгдынган ачы-буян акша-хөреңгизи-биле тураскаалды кылып, Улуг-Хем кожуунда тургускан. Тыва дылывыстың ылгавырлыг үжүктеринге тураскааткан кадыг демдектиң тураскаалында салган. Ол тураскаалывыс бүгү-россияжи мөөрейге тиилеп каан. Ады-сураа билдингир массалыг информация чепсектериниң төлээлери Кубокту тыпсып,

Интернетте Туту.ру турисчи порталга россияжилерниң бадылаашкынының түңнели-биле ол тиилелгени чедип алганын сагындыраал. Тываның тураскаалы 31577 үнү алгаш, бирги черже үнген.

хүндүткелди илередир дээш, бисте аалдап келген. Мында чүнү тынып, чүге өөрүп, муңгарап чоруурувусту, канчаар чурттап турарывысты тайылбырлап бээр аргалыг болдум. Ооң-биле чергелештир, үе чеже-даа нарыыдаан болза, чүгле эки чүүлдеривисти келген аалчыларывыска көргүзөр бис. Шагааже чалааш, оюн-тоглаавысты, өске-даа чүүлдеривисти сонугадыр бис. Чүгле эки сактышкынар артар кылдыр кызыдар бис.

Туту.ру – бажыңдан үнмейн-даа, таарымчалыг аян-чорукту организастаар ажилды 2003 чылда эгелээн онлайн-сервис. Туту.ру-дан поезд, электричка, самолет база автобус билеттерин садып, аалчылар бажыңын чагыдып, турну шилип алыр аргалар бар. 14 млн. ажыг кижиге Туту.ру капсырылганында коштунган. Туту.ру туристерге ачы-дуза көргүзери-биле, эң-не берге байдалдарда дуза чедирер контакт-

төптү ажилдаткан. SimilarWeb-тиң 2020 чылдың декабрьда берген медээзи-биле алырга, Travel категорияда делегейде эң билдингир топ-20 сайтыларның санында Туту.ру кирип турар.

2020 чылда «Туту.ру» аян-чорук сервисин Россияда эң-не тускай тураскаалдарны илередир дээш, «СкульпТУра» бүгү-россияжи конкурсту эгелээш, 2021 чылдың январь 12-де дооскан.

Чоннуң бадылаашкынының түңнели-биле: Улуг-Хем кожуунуң Шагаан-Арыг хоорайдан ырак эвесе "Бельдир-Кежи" музей-заповедниктиң девискээринде тыва бижимелдиң тураскаалы (Тыва Республиканың чурттакчыларының идепкейи-биле 31 муң ажыг үн) 1-ги черни алган; 2-ги черни – Курск облазының Курск хоорайда "Болчаг" скульптура; 3-кү черни – Ямал-Ненец АО-ның Ноябрьск хоорайда "Ымыраа – Сибирьниң кадагалакчызы" тураскаал үнген.

«Туту.ру» аян-чорук сервисиниң 2020 чылда эрттиргени Россияның бир онзагай тураскаалдары база скульптураларын илередир «СкульпТУра» бүгү-россияжи конкурста 85 регион киришкен. Шупту киржикчилерни «Россияның 100 эң тускайлаң тураскаалдары» 3D-энциклопедия-орук айткычында кириген.

Бирги чаада – Россияның эң тускайлаң 15 тураскаалдар база скульптураларын тодараткан. Ийги чаада

– Туту.ру-нуң эксперттери Россияның 85 регионундан-на 1 тураскаалды шилээн. Үшкү чаада – чүс хире тураскаалдардан эң тускай дирткен 10 тураскаалды илередир бадылаашкыны эрттирген.

Тыва дылдың онзагайын болгаш ооң аян-адалгазын көргүскен тыва алфавиттиң үжүүн илереткен бижимел тураскаалы дылды кадагалап-арттыраарыга идигни бээр ужурулуг.

Конкурстуң эң сөөлгү кезээнде тускайлаң дараазында скульптуралар кирген: «Йошкин кот» тураскаал (Йошкар-Ола, Марий Эл Республика), «Терминатор» скульптура (Глазов, Удмурт Республика), дворникке тураскаал (Якутск, Саха Республика (Якутия), реактивтиг поездиге тураскаал (Тверь, Тверь облазы), биргиклассчыга тураскаал (Ростов-на-Дону, Ростов облазы), «Динозавр» скульптура (Опочка, Псков облазы), «Золотая Корона «Йорял» скульптура (Элиста, Калмык Республика).

КЕЛИР ҮЕВИСТИҢ БЫЖЫГ ТАВАА – ТӨРЭЭН ЧУРТУНГА ЫНАКШЫЛДА

"Февраль 15 – Афганистанга дайынның төнгөн хүнү, онзагай хүн болур" – деп, республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол по-недельникте Аппарат хуралын эгелээн.

Дайын-чааже чоруткан оолдарга алдар кылдыр, совет солдаттың маадырлыг чоруунга тураскааткан хемчеглер эрттип турарын ол демдеглээн.

«Ол дайынга 12 чаңгыс чер-чурттугларывысты ышкынган бис. Дайынга киришкен 400 ажыг оолдарның чамдызы дайын шөлүңгө алган балыгларындан дараазында чылдарда чок болгулаан. Ажы-биле чугаалаар болза, олар Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен хоочуннарга деңежип турар. Олар

аныяк-өскенни өөредип-кижизидер патриотчу ажилга дыка хөйүн берип чоруур. Афганистандан шериглери үндүргөн хүнге тураскааткан хемчеглер ооң-биле улуг уjur-уткалыг».

Чурттун президентизи бистиң идеологиявыстың өвээ – аныяктарның, салгалдарның кижизидилгезинде деп демдеглээн Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол сагындырган. Ада-чуртка ынакшыл, төрөөн чуртка бердинишкени – келир үевиштиң эң кол үндезини ында. Мында чурттап чоруур кижиге бүрүзүнүң, биче буурай чоннарның төлээлерин хүндүлөп, аңгы-аңгы нация чоннарның болгаш шажынның чаңгыс демниин кадагалап, камгалаары чугулазын чугаалаан.

«Төрөөн чуртка ынакшыл, патриотчу чорук таварыштыр кижилерни, ылаңгыя

аныяк салгалды демнештирип, каттыштыраары – бистиң ажил-чорудулгавыстың өвээ болур» – деп, республика баштыңы чугаалаан.

Хоочуннарга, ажил-ишчи кижилерге, улуг салгалга хүндүткелдиг хамаарылга чүс-чүс чылдарда туруп келген езу-чурумнарга өөредилге-биле патриотчу ажил тургустунар ужурулуг. Патриотчу кижизидилгеде онза черни билдингир кижилерниң болгаш хөй-ниити организацияларының инициативалары элээр деп, Шолбан Кара-оол айткан.

Афганистандан шериглери үндүргениниң 32 чылынга тураскааткан байырлыг хемчеглер эртип турарын сагындыраал.

Тыва Чазактың
парлалга албаны.

Владимир
ООРЖАК.

Бүдүү хүнү эрткен. Шагаа эртени найысылалга кыжыраң соок болган. Агаар медээзи-биле –30 ажыг градус. Агаар-бойдустун хенертен өскерлирин тывалар "каш хонук бичи чылыпкаш, ам орнун негеп турары ол-дур" дижит чүве. Шынап-ла, серилер кырындан хар эрип бадып, дамдылап турду.

Арат шөлү кижы бажы кизирт. Ыңай-бээр шуушкан чон колдуу-ла национал хептиг. Чамдыктары шуут-ла бүрүн шумненип алган, чаражын канчаар. Эр улус суг угулзалап шуткаан демир баштыг курларын куржангаш, оттук-бижээн астып аарга, көөргө түрлүг-даа, чоргааранчыг-даа.

Янзы-бүрү бараан саткан садыг-бүү-зелерде кандыг барааннарны чок дээр, ыштап каан эъттер, каттар, вареньелер, чем аймаа шупту бар. Тыва хээлерлиг футболкалар көрдүм, бир онзагай, садып алыксанчыг чорду. Динамиктерде доктаамал улус-чонну хей-аът кириген чарлакчының үнү байырланчыг дыңналып турар. Көңүс халас хырбача-биле кылып каан изиг мүн, тыва шай, боорзак-биле чемгерип база турар. Мен база оюп эртпейн, халас чем чооглап тура, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер Владимир Чадаалаевич Сарыгларга ужуражы бердим. 64 харлыг, ам бажыңда ачыларын азыражып, ажы-төлүңгө эмек-демек болуп чоруур. Ол мынча деп чугаалады:

— Келген чонга хүндүткелдиг, аш-чемин кудуп берип, буян ажилдап ап турары, эки-дир. Бо берге үеде кижиге халаска чаңгыс аяк шай-даа кудуп бээр кижы тыптыр бе?!

Ак Шагааның бирги хүнү суг болза, дыка улуг буянын хун-дур. Артында тараа-биле чемнеп каан, ёзулуг тыва мүн-дур

Совет үеде Шагааны демдеглээрин шуут хоруп турган болдур ийин. Эргиниң, феодализмниң артышкыны деп турган. Хүрээ-хиитти үлтеп-тонап, өрттедип, узуткап, ужу-билир эртем-билигил чораан лама-башкыларны чок кылып, актыг черге нүгүлдөп, хоругдап шиидип. Чүгө дээр, удурланып болур угааныг, эртемниг кижилер олар турган-дыр ийин. Ам демократтыг үеде тыва чонга амыдыраары чиик-тир. Мал-маган баш санын социализм үезинде дег кызыгаарлап турбас. 1000 ажыг малды тудуп турар тывалар бар, магалыын көрүңерем. Кайы үеде мындыг эки чурттап чораан бис аан, багай тывалар. Төөгүнү утуп болбас деп аныяк-өскенге чагыыр-дыр мен. Шагаа-биле чонум!

Хоочун коктуг, хола каактыг дээр ийикпе. Владимир Чадаалаевичиниң чугаазын сайгара бодап көөргө, удурланыр хире сөс кижы тыппас-тыр. Шынап-ла,

ШАГАА ЭРТЕНИ НАЙЫСЫЛАЛГА КЫЖЫРАҢ СООК БОЛГАН

Репортаж

Я К У Ч А С
Е О Г Р А Н И
Ь Н Ы Й К
Ч Е Т О В

башкы холдун изин, соңгу буттар соора баспас дээни дег, ада-өгбевистиң кылып чораан ажылы — мал ажылын уламчылап чоруур улус шын-даа, уткалыг-даа-дыр деп бодап кагдым.

Чаңгыс минута дургузунда 25 манчы

Чаңгыс минута дургузунда 25 манчы чипкен деп хүлүр-хүлүр дыңнап кааш, шынап-ла, Шагаада "бардамнаар" деп маргылдаа база бар, номчукчуларга оң түңнелин база таныштырып көрейин. Бирги черде, бир минута дургузунда 25 манчы чигеш, Белек Сат ап үнген. Ону тыва тон-биле шаңнаан. Ийигизин Меңги Монгуш алгаш, чеңи-чок шаңналга алган. Үшкү черниң шаңналы тыва бөрт болган.

Манчы чиген кижилерни аралаар болза, бо чылгы эң улуг назылыг киржикчи 61 харлыг Цецег Ооржак, эң хеймери 10 харлыг Болат Монгуш болган.

Арат шөлүңгө кижы кымга душлас дээр силер. Солун черниң бирээзи бо болгай. Култураның хоочуну Зоя Доржуевна Монгуш-биле чолукшужуп, чугаалаштывыс.

— Бүгү чүдүкчү чонга Шагаа таварыштыр байыр чедирип тур мен. Бо хүн тыва идик-хептиг улусту көөргө дыка солун чүве-дир, аныяктар чавагазын салбактап алгаш чорда суг көөргө чоргааранчыг-даа чүве-дир. Бистиң аравыста хам уктуг улустарывыс база бар. Хам чүдүлгө сарыг шажын-биле демей тыва чоннуң буруңгу чүдүлгөзи болур. Бир эвес шоолуг-даа ыравайн 30 чыл бурунгаар чүү болуп турганын сактыр болза, Шагааны, өске-даа тыва ёзу-чаңчылдарны хоруп турду. Мээң авам, ачам Шагааны дүне бүдүү эрттирип чордулар. Хам, лама чалаарда база караңгы өйдө улустан чаштып, ёзу-лалдарын кылдыртып ап чордулар. Чүгө дээр, коммунистидеология ындыг турган. Бурган чок деп өөредип турган болгай. Ада-иевис чаштып-даа чорааш, чаңчылдарын биске арттырып каан-дыр. Коргунчуг үелер эрте берген-дир. Ам аныяктарны чаагай үе манап турар деп күзеп, манап чоруур мен. Сөстөримни мындыг йөрээлдер-биле доозуп каайн:

Инек чылы моорлап келди!
Арбай-тараа элбек болзун!
Аал-оран тайбың турзун!
Чаштарывыс кадык болзун!
Чараш-чаагай чурттазыннар!
Курай-курай!

Ол аразында хүн бедип, шымбай чылып келди. Дээрде бурганнар чонун бодап, чылыг хүн херелдерин өргүп турганзыг. Аът шалбадап аргамчы октаар дээн оолдар мурнун былаажып бижиттирип ап, шевер холдун чазап кааны ыяш

аът бажынче аргамчы кири октаарын оралдажып турлар. Чазып-даа турары, чаңгыс октааш, часпас мергеннери-даа бар. Даш көдүрген оолдарга кээримге, организакчыларның салып кааны дашты үнген кижы бүрүзү-ле аай-дедир чууктаар боордан башка, оода дискер караа чедир көдүрген кижы көрбедим. Ону көдүрүптер хире кижы-даа тывылбады.

База бир солун кижы, тыва чоннуң айлаң кужу — Вероника Чооду чанывыска чедип келди. Эжи Зоя Доржуевнаны танып кааш, чолукшужуп чедип келген.

Чолукшулга езулалының соонда Вероника-биле чугаавыс уламчылай бердивис.

— Бис ам чаа-ла, Шагааны коммунистер чүгө хоруп турганын чугаалажып турду-вус, бо дугайында силерниң бодагыңар кандыгыт?

— Мен бичии тургаш шагаа дугайында билбес турган мен. Чүгө дээр мээң авам, ачам чүдүлгөден ырай берген турган. Ачам 1943 чылдан, Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинден бээр-ле, коммунист кижы. Ылаңгыя, коммунист кижилерге улустуң ёзу-чаңчылдарын өөредир хамаанчок, чугаалаары безин хоруглуг турган. Мен Кызылга келгеш, чүгө 90 ажыг чылдарда калбаа-биле демдеглей бергенин билир мен. Ынчан мен шору улуг апарган турган үем. Артист чораан болгаш гастрольдар үезинде мен сценадан баштай кожамыктар ырлап эгеледим. Улуг чогаалчывыс Степан Сарыг-оолдун "Аңгы-оолдун тоожузу" деп номундан кожамыктарны чыып, бижип алгаш, сценадан ырлап турган мен. Мен черле Чаа-Хөл чурттуг болгаш, ону ойтулааш чурту деп улус билер болгай. Үрбүн, Чаа-Хөл, Кызыл-Даг, Кара-Тал, Ак-Дуруг ол ынчаар аныяктар чыгып алгаш, аъттарлыг халдып турганын сактыр мен. 1964 чыл үези боор, бодаарымга эң сөөлгү ойтулааш ол хевирлиг. Ийи-Талга кырган-авам сугга келгеш, аңаа хонуп чыдырымда, аъттар даваны дагжаан соонда, аныяктар хондур ырлашкан чүве. Оон Кара-Тал уунче чоктай бээр, ындыг турган. Тыва шинчивис-биле чурттап чораан бис. Авам бениң казызын алгаш чинге-тараа-биле чанчалык кылып бээр. Ону даштыгаа ойнап чорааш чир бис, соокка доңмас боор чүве. Даайым кижы теве шанактап алгаш, бисти суур иштинге, ыңай-бээр сөөртүр турган. Малчын-нарже суг шанактыг тевеге чоруп турган

бис. Ол база-ла даргалардан чажырып, бүдүү ынчап чоруп турган хевирлиг чүве дийин.

— Улусту Шагаа эрттирген дээш хемчег ап турганын билер силер бе?

— Хемчег ап турган дээр, база дыңнаан мен. Мээң угбам дарга кижы, Шагаа эрттирген дээш партия кежигүнүндөн үндүртүр часкан. Муңгарап-деңгерзэн, ол кижиге дыка улуг согул болган. Оон ийи чыл эрткенде Шагааны анаа калбаа-биле демдеглей берген. База төөгү-дүр ийин. "Шын" солун эвээш үнүп турарына хомудап турган кижы мен. Неделяда ийи катап үнүп эгелзэн дээр, кезек улус амырап турду-вус. "Шын" солун дээр биске ижер шайывыс-биле демей, өреге бүрүзү чагыдып алган турар, тараазын соктап алгаш, далганын дээрбедеп алгаш, шайлап ора солунну номчуп орап чүве болгай. Бичии тургаш, далганын дээрбеге дыртып чораан мен. Силерге ак орукту, ажил-ижиңерге чедишкиннерни база "Шын" солун эки сайыразын, күззэн күзелдеринер, сагыштаан сагыжыңар бүдүп турзун!

Хендирбе каккан

Хендирбе каккан улустуң шимзэн-даажын, шуут кулак уюк. Маңаа база үе санаар. Шупту 30 ажыг мөгө-шыырак эрлер киришкен бо маргылдаага тергидзэн кижы Айдың Кыргыс, 5 секунда иштинде

ол 4 хендирбени сый шапкан, шаңналы — 8000 рубль. Хүрешке дөрт монгуш артып каарга, монгуштар хүнү-дүр дээр чүве болгай, хендирбе кагарыңа кыргыстар хүнү хевирлиг, ийиги черни Өвүрдөн Каа-дыр Кыргыс алгаш, 6000 рубльге төлөптиг болган. Үшкүзүн Темир Севил ээлзэн, шаңналы — 500 рубль.

Ак Шагаа айында январь 14 — февраль 28 хүннеринде республикага 230 янзы-бүрү Шагаага тураскааткан хемчеглер болуп эртер. Бо хөй болбайн канчаар. Шагаа байырлалы кожуун, суму, өреге бүрүзү демдеглзэн турары тыва чонга өөрүнчүг. Өске омак-сөөк чонну өг-бүлезинге бистиң-биле деңге байырлап-хөглөп турар кылдыр чүгө өөредип болбас деп.

Мен бичиимден-не, күззэн күзелдеринер, бодаан сагыжыңар бүдүп турзун деп йөрээлди улгады берген улустан бола дыңнаар турган мен. "Мысли материализуются" деп сөстөрни эртемден Карл Фогт 19 векте бодунуң "Физиология чыгылар" деп статьясына демдеглзэн. Эртем-биле бадыткаттыңан, тыва чонумнун бо сөстөрине мен база бүзүрээр мен. Ынчангаш, бо ак айда чүгө чырык, буянын бодалдардан, күзелдерден бодап алыңар, ол ыяап-ла бүдө бээр.

Хакасияга Шагааны бир дугаар байырлаан

Валентин КОНОВАЛОВ: "Чуртталгада орууңар ак, бодалдарыңар арыг, ажил-агыйыңар үре-түннелдиг болзун!"

Шагаа дээрге тываларның улуг байырлалдарының бирээзи – эрги календарь-биле Чаа чылды уткууру болур. Чаа чыл байырлалы эрги календарь-биле ак айның эгезинде келир. Байырлалдың болур хүнүн ламалар тодарадыр.

Чаа чыл дүн ортузунда эвес, а Чаа чылдың бирги хүнү үнүп келирге дүжүптер. Шаанда тывалар үени бодунуң холундан тодарадып алыр чораан: кажан адыш иштинин шыйыгылары тода көстүп турар апаарга, дүн биле хүннүң солчулгасы ынчан болур деп санап чорааннар. Тывага Чаа чылды эрте чазын уткуур. Чүге дээрге эрте чазын мал оолдаашкынының соонда, чылдың эргилдези төнгөн деп санаар. Чаа чылдың үнүп келири, кажан эки биле багайның демисели-биле кады чоруур эрткен болгаш келир үе чарлып чоруп турда, база бир онзагай кылдыр сагындырар.

Шагаа мурнунда каш хонук бурунгаар аал-ораның аштап-арыглаар. Оран-саваның ишти-даштын хардан, довурак-доозун, хир-чамдан арыглаар. Кидис олбуктарны, алгы шоодайларны, орун-дөжек, идик-хепти харга кактап, эргижирээнин октаптар азы өрттедиптер. Чаа чыл мурнунда бажыңның хирин, багын үндүрер ёзулал бо.

Абаканга республиканың аът чарыштырар черинге тыва Чаа чыл – Шагаа болуп эрткен. Бо дээрге регионнар аразының кады ажилдажылгазының кызыгаарының иштинде, Тыва болгаш Хакас республикаларның чагыргаларының деткимчези-биле, Хакасияда чурттап чоруур чаңгыс чер-чурттугларының организастап эрттиргени бир дугаар улуг хемчег болуп турар.

Хакасия биле Тываны, кожа регионнарның кожуннарынга ёзулалдар канчаар эртип турарын бистиң республикадан көрүп болур телекөвүрүг кат-

фессионал артистери, каргыраа, сыгыттың мастерлери киришкен.

Башкарыкчылар улгады берген улустуң онзагай амыр-мендизи – «чолукшуур» ёзулалды көргүскен. Бичи кижилердин холдарын өрү көрүндүр улуг кижиге сунгаш, ооң шенектеринге дээрин кызыдар. А улуг кижиге бичи кижиниң холунуң кырынга холдарын салып мендилежир. Мында дыка-ла ханы утка сиңиккен.

Тываның бараан бүдүрүкчүлери боттарының кылганы белекчигештерин, чигирзиг чөмнөрни, турисчи маршруттарны, көдээ ажил-агыйың бүдүргөн барааннарын делгеп салганнар. Аныктар чаңчыл болган национал оюннар ойнап, хүрежип, хой көдүреринге адаанашканнар.

– Бистиң тыва чонувустуң чыгып, Шагааны байырлаар дугайында кыйгывыска чөпшээрешкен Хакасияның

тыштырган. Хакасияның Баштыңы Валентин Коновалов ёзулалга кирип, Шагаа таварыштыр тыва чонга байыр чедирген. 12 шакта чоннуң оюн-тоглаазы эгелээн. Байырлал мында бир дугаар эртип турар. Хакас республикада тывалар эрткен чылдан тура чыгып турар апарган. Байырлалды эрттиреринге Национал политика, экономика сайзырал, Көдээ ажил-агый болгаш Культура яамылары дузалашкан. Концерт эрттирери-биле ипподромну белеткеп берген.

Байырлалдың аалчыларын национал хептерлиг студентилер изиг сүттүг шайы-биле уткуп алганнар. Концерт программасын Тыва Республиканың про-

чагыргазына улуу-биле өөрүп четтирдим. Моон-даа соңгаар бот-боттарының ёзу-чаңчылдарыны, культуравысты солчуп, эвилең-ээлдек өңүктежи чоруурууска идегээр-дир мен – деп, Тываның националдар херектериниң талазы-биле агентилелиниң удуртукчу Евгений Овсяников чугаалаан.

Чаңгыс чер-чурттугларына Тываның «Саян» ансамбли бараалгаан. Абаканның ипподромунга хөөмей чаңгылангын турган. Тыва

улустуң оюннары, хүреш, хамнарның улуг ёзулалы болуп эрткен. Аалчыларны тыва шай болгаш аш-чем-биле хүндүлээн. Хакасияда өөренип турар сургуулдар тыва улустуң самын көргүскенер. 2010 чылдың чизези-биле алырга Хакасияда муң хире тывалар чурттап чоруур. Ынчалза-даа социал чекилерде чүгле эрткен чылын 4000 хире чурттакчы чон кожа регионче көжүп келген деп медээлер тыттып келген.

Тываның Баштыңы биле Валентин Коновалов Чаа чыл-биле шупту чурттакчыларга болгаш аалчыларга байырны чедирген.

– Шагаа байырлалы частың чоокшулаанын, оттуушкунну, чаартылгаларны келир үеде кайгамчык эки, буяны болурунга идегелди берип турар. Шуптуңарга Чаа чыл-биле байыр чедирип тур мен. Чуртталгада орууңар ак, бодалдарыңар арыг, ажил-агыйыңар үре-түннелдиг болурун күзедим. Бажыңнарыңарга кадыкшыл, чедиш-киннер доктаап турзун, бүгү-ле эгелээшкениңер чедишкениң болзун – деп, Хакасияның Баштыңы Валентин Коновалов чугаалаан.

Шолбан Кара-оол республиканың Баштыңына Хакасияның чурттакчылары Шагаа байырлалына катчып турарына өөрүп четтиргенин, девискээрлерниң удур-дөдир чоок харылзаазына болгаш ниити төлөвилелдериниң сайзыралына идегелин илереткен.

Аянай САТ.

Саяна МОНГУШТУҢ тырттырган чуруктары.

ЧЕРЛИК ЫТТАР

Ыттар айтырыы дээрге будулчак, берге, шиитпирлеттинмес улуг айтырыгларның бирээзи болуп бо хүннерге чедир артпышаан.

Эгезинде бо сөстүң шын бижилгезинден эгелеп алыыл. Тыва дылдың грамматиказының дүрүмү ёзу-гаар "Ыт" деп бижип турар бис. Ам амыдыралда хойну ыт, ыттың коргунчуун деп чугаалажыр бис. Ийиде, час дүжүп келирге-ле, ыттар болгаш бок айтырыы көдүрлүп келир. Эрге-чагырга мону хире-шаанче шиитпирлээр дээш бар-ла бүгү хемчеглерни ап турар. Ыттарны боолаар дээрге, хоойлу-дүрүмге таарышпас. Тускай ыт азыраар черлер тударынга хей түңнүг акша-төгери херек. Ол чокка-ла, хоорай бюджет чоннуң амыдыралынга эргежок чугула айтырыглар шиитпир-лээринге чедишпейн турар. Уруглар садтары тудар бе, азы ыттар тудар черлер кылыр бис бе?!

Хат чокта, сизге бажы шимчeves. Коммерсантылар ыттарны чөмгөрбес болза, олар база өзүп, төрүвес. Бо чоннуң үзелин мен чүгле чырыкче үндүрүп тура-рым ол. Мэрия ыттарны өстүрүңер, чөмгөриңер деп кыйгырыг салбайн турар. Хоорайның чурттаачылары ыттар тудар тускай дүрүмнү сагывайн турарындан ыттар хоорай девискээринде туразында чоруп турар. Шынында, черлик ыттар чок, а хайгаарал чок багдан салыпкан, азы шуут багга өөредип көрбээн ыттар эрткен-дүшкен улусту дүвүредип турар. Найысылалда базаар аксында ортаакы рынок дээр черде бедигээш-те таңныыл будказы бар. Ооң таңныылы ыттарга тускай үгек кылып берген азырап турар. Чоокта чаа

ол черге бир кижини ызырган деп медээ интернетке үнген.

Чанындан улус корга-корга эртип-ле турар, өске арга чок, ыттарның сеткилинге бичии-ле таарышпайн баар болза, хей ыт дораан үглей бээр. Дүне ол ыттар таңныылдың идегелдиг өңүктери болбайн аан. Хей чон ыттардан коргуп, оюп эртип турар дээрзин демги таңныыл билбейн турар чадавас.

Ам эң-не солун айтырыг, чүңү канчаар бис?! Ыттарны канчаар тударының дугайында хоойлу-дүрүмнү чонга билдингир кылдыр тыва дылга очул-дурга, хоорай, суурларның хайымныг черлеринге чарлал кылдыр көскү черлерге аскалар болза эки.

Кызылдың национал парыгында черлик ыттар турмучу бергенден бээр 10 ажыг чыл-даа эрткен боор. Хей кижини кыштавас, шыргай арыгыг черлерде олар таарзынып, үрежип-көвүдеп турар. Эртен эрте суг агаарлап, чадаг-тергелиг паркче кирер болза, ыттар дораан үглей бээр. Хем кыдыында чадаг-терге оруун-че амдызында олар үнмейн турар. Удавас көвүдей бээр болза, ол оруктан база чорууру бергедей бээр, ындыг янзылыг айыыл бар. Ол чажыт эвес.

Хоойлу ёзугаар ыттарны узуткап болбас. Ол дыка шын, бистиң шажынывыста безин амылыг амыттарга хара чедирбезин кыйгырып турар болгай. Хайгаарал чок, хостуг халчып чоруур ыт-тарны чурттаачылыг черлерден ырадып кааптар болза, кандыг ирги деп саналдыг мен. Паркта ыттар канчап амыдыралын тыва берген-дир. Ие-черивис, бойдузууус турда кайын дора өлү бээр деп, күске-күжүген-даа аңнап өөрени бергейлер деп бо-далым-дыр ийин. Өске санал-оналдыг кижилер ыттар-өңүктөривис дугайында база би-жий бээрлер боор. Идегел-биле манап артывыс. Угаан-сарыылдыг кижини төрелгеткени! Өңүктөривис кеземчениң дээ-ди хемчээ ондай бербейн, камга-лап алырының аргаларын бодап көрээлиңер.

ЧАА РЕФРИЖЕРАТОР

Бо чылын Тыва Республика ковидтен бүгү чоннуң тарылгазы дээш 18400 санныг "Гам-КОВИД-Вак" деп эмнерни алыр. Россияның Кадык камгалал яамызының шиитпирин ёзу-гаар Тывада назы четкен чоннуң 60 хуузу, азы 123 муң кижини тарыттыг турар ужурлуг деп, вице-премьер Саида Сеңгии дыңнаткан.

Тарыдар деп күзелин илереткен кижини кадык болур ужурлуг. Эмчилер келген кижиниң температуразын, ханының базышкынын хынаары албан. Сыкырткан соонда эмчиге 30 минута дургузунда хайгаараар. Ол үе дургузунда пациентиниң кадык баксырай бербес, тарылга алганындан өскерлишкinnen болбас болза, эмчилер чандырыптар. Тарып турар эм кижиниң кадык-на бичии-даа хара чедирбезин дээн сорулгалыг бо баш бурунгаар хемчеглерни ыяп сагыырын дүрүмчүткен. Россияның вакциназынга хамаарыштыр бо хүнге чедир кандыг-даа хомудал кирбээн. Ийи неделя эрткенде та-рылганы катаптаар. Ийиги процедура соонда ол-ла баш удур хемчеглерни сагыыры чугула.

А ковидтен аарып каапкан кижилерге тарылга кылбас. Ол ышкаш хоочураан аары кедерей берген таварылгада, иштиг херээженнерге, эмгиг эмирип турар чаш уруглуг иелерге, аар хевирниң аллерикистеринге база 18 хар четпээн назылыгларга тарылга кылырын чөпшээрес. Ковидтен тарылга Кызылда, Улуг-Хем, Кызыл, Таңды, Бии-Хем кожууннарда эгелээни биске билдингир. Эмчилерниң тарылга графигин чүге мын-чаар тургусканының ужур болза, препаратты тускай дугуй кырында рефрижераторга сөөртүр. Соодукчуң хемчээли -18 градус турар ужурлуг. «Гам-КОВИД-Вак» деп рефрижераторну ырады сөөртүрү болдунмас, эм баксырап үрелип, каражага чедирер.

Тарылганы калбартып бүгү республика девискээ-рин шыва алыр сорулга-биле Тываның Чазаа "УАЗ" баазыыга бүдүрген чаа, бүгү-ле таарымчалыг дериг-херексел-биле шүмөттинген рефрижераторну садып алган. "Удавас немештир 6400 препарат кээр. Эң ырак кожууннарда эгелээш 38 тарылга пунктулары тургустунар. Улуг оочурлар-даа турбас. Тарылгандан корткан херээ чок, өңүктөр. Черле тарыдар мен деп ыяк шиитпирлеп алыңар. Кадык дээрге бистиң эң үнелиг өңчүвүс ышкыыл. Ону камгалап алыр арга турда, ону эрттирип болбас" – деп, Шолбан Кара-оол чаа рефрижератор садып алганын тайылбырлап тур-гаш, чугаалаан.

Владимир ООРЖАК белеткээн.

ТӨӨГҮЛҮГ 100 ЧЫЛ ЭГЕЛЭЭН

Кайгамчыктыг тура-соруктуг, дидим чүректерлиг альпинистер 10 шак болганда барык 4000 метр, агаар эвээш шыпшыкче үнүп келгеннер.

Февраль 6-да тыва альпинистер Тыва черниң эң бедик шыпшыы болур 3976 м Мөңгүн-Тайгаже үнгөш келгеннер. Бо дээрге, Тыва Арат Республиканың 100 чылынга уткуштур анаа эвес үнүүшкүн болган. Харысалга улуг, олар Тываның Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оолдун тывысканы Тыва Республиканың болгаш Россияның күрүне туктарын меңгилег бедикке кээп киискиткеннер. Ол ыдыкшылдар-биле кады Тыва Арат Республиканың 1940 чылдарда кызыл тугун, «ТАР-ның 100 чылы» дээн тыва, орус дылдарда транспарантыны база анаа асканнар.

Мөңгүн-Тайга «Убсунур оргулаажы» биосферлиг заповедниктиң кластерлиг участогу болганда, ооң директору Д.К. Балбан-оол чүгле деткээн эвес, альпинистерни ыраккы Мөңгүн-Тайгаже автотранспорт-биле хандырып, боду бо экспедицияга киришкен. Диинмей Каадыр-оолович 3300 м «Буревестник» деп артка чедип, келир үеде турис-чи маршруттарны база тодараткан.

Альпинистер эң сөөлгү лагерь Оюк-Кара-Сугнуң бажынга 2680 метрге кезээ чаңчыл болган улуг саңны салганнар.

Бедик дагларга дагның эезинден чөпшээрел дилээри — бүгү делегейниң альпинистериниң чаңчылы. Ооң ка-дында бо дээрге тываларның ужур-чаңчылы. Ийи талазында, каш хонгаш Шагаа база келир болгаш улуг хат үезинде-даа саң салдыгган. Ак сүт оран-таңдының бедик даанга тос чүкче йөрээл сөстөр-биле чаштыгган. Ынчан-гаш эртенгиниң 5 шакта альпинистер күштүг, соок шуурганга удур шуужуп-каннар. Мөңгүн-Тайганың меңгизи шуут көзүлбес, чамдык үеде шуурган кижини тамыже ужур шааптар чыгыы күштүг, бораан чоокта хаяларны безин көзүлдүрбейн баар.

Альпинистер анаа кижилерге бо-даарга, чүгле күш-дамыры шыырак эвес, кайгамчыктыг тура-соруктуг, дидим чүректерлиг болгаш 10 шак болганда ба-рык 4000 метр, агаар эвээш шыпшыкче үнүп келгеннер.

Бо экспедицияга Кызыл, Улуг-Хем, Мугур-Аксының, заповедниктиң, Росгвардияның төлээлери кириш-кеннер. Тыва Республиканың бойдус

курлавырларының болгаш экология сайыдының оралакчызы Сарыг-Хаа Те-мир база шыпшыкка четкен. Заповедник ажилдакчызы Сылдыс Донгак ам 50 дугаар үнгени ол. Ооң 7-ги классчы огу Ачыты улуг улус-биле демей бодунуң шыдамын, тура-соруктуун херек кы-

рында көргүскен.

Тыва оранывыстың эң бединде Тываның ыдыкшылдары киискип турар болганда, төрөөн черивистиң төөгүлүг 100 чылдааны эгелээн деп санап болур бис.

Бистиң корр.

ШАГААНЫҢ АДААН-МӨӨРЕЙЛЕРИ

Кожуун чагыргазының даргазы кижиге удуртуп-баштап турары тус черниң социал-экономиктиг сайзыралындан аңгыда, ында болуп турар болушкуннар дугайында бүгү талаалыг долу болгаш шалыпкын медээлерни чонга дамчыдары база чугула айтырыгларның бирээзи. Ылаңгыя интернет технологияларының хөгжүлдэи – социал четкилер таварыштыр чоннуң харылзажып өөрени бергени бурунгаар депшилгелиг үе-чаада, амыдыралдан чыда калбазы күзенчиг.

Ынчалдыр, чогуур үе-шаанда кожуунда болушкуннар дугайында медээлерни массалыг-информация чепсектеринге дамчыдып чораан удуртукчуларның бирээзинге, Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазы албан-дужаалга хөй чылдарда

ажылдаан, амгы үеде Тыва Республиканың Чазаанда экономика сайыды Дайынчы Бавуужапович Ондарны хамаарыштырып болур.

“Эки кылган ажил, элеп читпес алдар” деп тыва чоннуң үлегер домаа бар. Дайынчы Бавуужаповичиниң үлегерин эдерип, өске кожууннарның удуртукчулары база социал четкилерге медээлерни дамчыдып турар. Чижээлээрге, бо чылдың Шагаа байырлалының үезинде, Сүт-Хөл база Таңды кожууннарның чагырга даргалары Таймир Сарыглар болгаш Алик Монгуш аът чарыжы база тыва хүреш маргылдааларының дугайында кыска медээлерни бижээш, социал четкилерге тарадып, чонга тайылбырлаары-биле салган.

ТАҢДЫ ЭДЭЭНГЕ АЪТ ЧАРЫЖЫ

Шагаа байырлалында улус-чон чолукшуп, аштанып-чемненип, саң салыр езулалдарга киришкен соонда, аът чарыжы, хүреш дээш өске-даа адаан-мөөрейлер эгелээр. Таңды кожуунга Чаа чылды уткаан Шагаа байырлалын база чылдың эрттирип турар. Бо удаада чыраа, челер чүгүрүктерниң чарыжын салыр харыскалга Элегест, Чал-Кежиг сумуларынга онаашкан, келир 2022 чылда Кур-Чер, Шамбалыг суурлар эрттирер болганын Таңды кожуунуң чагырга даргазы Алик Монгуш демдегеп турар.

Таңды кожуун аът чарыжыга эрткен малдарның эзлеринге шаңналдарның кырындан чылдың-на шоодай долу суланы үлөп берип, деткип турар болгаш сөөлгү чылдарда Шагаа чарыжында аът чарыжыга киржир чүгүрүк малдарның саны черле эвээжевейн турар. Бо чылын ниитизи-биле 6 аңгы салыгга 7 аңгы кожууннардан 130 ажыг аъттарны шапкан. База бир бир солун чүүл улуг чыраа аъттарга 5-ки байзаны Ак-Тал сумузундан кыс мунукчу Вилена Маскыр чаалап алганын маңаа демдегеп каары артык звес.

Аът чарыжының түңнелинде, богбалар аразынга бирги байзага Кызыл кожуунуң Кур-Чер суурдан Каң-

дар, Сесерлиг суурдан Дондуп Сухбаттың шилги, Дүрген суурдан Шолбан Ондарның доруг аъттары удаа-дараа эртип келген.

Улуг челер аъттарны салып үндүрүптерге, Чал-Кежиг суурдан Данил Оюннуң калдар, Сукпактан Буян Монгуштуң доруг, Бады-оол Альберттиң кара, Ак-Тал сумузундан Сүлдем Сотпаның калдар, Кур-Чер сумузундан Алексей Монгуштуң калчан-шилги малдары бирги база бешки байза чедир шаңналдарга төлөптүг болган.

Улуг чыраа аъттар аразынга, Ак-Талдан Маскыр Нарынның бора, Межегейден Вячеслав Оюннуң хүреш, Элгестен Айдыс Сүге-Маадырның калдар, Теве-Хаядан Чочоо Саттың бора, Ак-Талдан Вячеслав Маскырның көк-бора малдары бирги болгаш бешки шаңналдыг черлерни чаалап алганнар.

Эң солун болгаш аът спордуң мөгейкичлериниң үрде манааны салыг – улуг чүгүрүк малдар аразынга, Элегес сумузундан Адар-оол Монгуштуң калдар, Эдуард Долаанның бора, Сосновка суурдан Владимир Ооржактың калчан-хүреш, Эзрбектен Айдыс Хомушкунуң калдар, ол ышкаш Кур-Чер суурдан Шолбан Очурнуң ой чүзүннүг аъттары бирги болгаш бешки байза чедир шаңналдарга төлөптүг болган.

КОЖУУННУҢ НАЧЫН МӨГЕЗИ ШҮҮЛГЕН

Оон аңгыда, бо чылын Таңды кожуунга Шагаа байырлалына тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы Успенка сумузунга Тываның Баштыңының “Эзирлерниң уязы” деп төлөвилели езугаар, Успенка суурда чаа ажиттынган – “Хүреш” залының байырлыг ажыдышкыны-биле капсырлаштыр болган.

Бо хөй звес чурттакчылыг суурга, мурнуку чылдарда черле спорт залы туруп көрбээн. Ынчангаш, чурттакчы чон – ада-иелер база школаның башкылары Тываның Чазаанга, ол ышкаш Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга өөрүп четтиргенин илереткен.

100 чыл бурунгаар, ТАР-ның үндезилеп тургустунган дугайында доктаал-саавырны хүлээп алган, Тыва күрүнениң кавайы болур, ооң таваан салган кожуунга, бо чылын Шагаа байырлалына тураскааткан тыва хүреш маргылдаазын эрттирип турары база анаа звес. Бо дээрге, бо чылын Тыва Республикага демдеглээр улуг байырлыг хемчеглерниң эгези базымы дээр болза хөөредиг чок.

32 шилиндек мөгелер Таңды кожуунуң Успенка суурда “Эзирлерниң уязы” хүреш залына ачыр-дачыр тудушкан түңнелинде, кожуун чергелиг Начын мөге, Сүт-Хөлдүң төлээзи Караа Алаңгы шүглүп үнген, Чөөн-Хемчик кожуундан Начын Монгуш үжүрлөшкен. Үшкү-дөрткү шаңналдыг черлерни Улуг-Хемден Бады-Маадыр Самдан болгаш Сүт-Хөлдөн Начын Монгуш олар чаалап алган.

СҮМБЕР-УУЛАГА АЪТ ЧАРЫЖЫ

База ол-ла хүннерде, Сүт-Хөл кожуунуң девискээринде Өлөң ховузунга аът чарыжын эрттирген. Маргылдаага Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл база Кызыл кожууннарда чоруктуг чаваалар, чүгүрүк чаваалар, улуг чүгүрүк аъттар, чоруктуг малдар, эзерлиг аъттар дээш беш аңгы салыгларга 240 чыраа, саяк

база чүгүрүк малдарын чылгычылар эккеп салганын, Сүт-Хөл кожуунуң чагырга даргазы Таймир Сарыглар дыңнадып турар.

Түңнелинде, аныак чоруктуг малдар аразынга, Кызыл кожуунуң Элегес-Аксы сумузундан Чалым Ооржактың аъды эртип келген. Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраа, Ишкин болгаш Суг-Аксы суурлардан Белек Ондар, Күдереке Ондар, Марат Монгуш база Мерген Ооржактың малдары ийиги база бешки шаңналдыг байзаларже кирген.

Чүгүрүк чавааларны салып үндүрүптерге, Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме суурдан Чечен-оол Ондарның малы бирги байзаны бүзүрелдии-биле чаалап алган. Таңдыдан Владик Балчыр, Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраа сумузундан Адыгжы Монгуш, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожуун-

нардан Буян Монгуш, Айвар Күжүгет, Байыр Монгуш, Аяс Демир-оол болгаш Айдың Саттың аныак чүгүрүк аъттары эргелиг эзлеринге 2-ден, сески шаңналдарны тус-тузунда чаалап берген.

Чоруктуг малдарның чарыжына Кызыл кожуунуң Сукпак суурдан Буян Монгуштуң аъды эртип келген. Ийиги, үшкү шаңналдарга база-ла Сукпак суурнуң чылгычылары Алексей Бады-оол, Сундуй Кууларның малдары төлөптүг болган. Кызыл кожуунуң Кур-Чер суурдан Каң-Демир Куулар болгаш Сүт-Хөл кожуунуң Кызыл-Тайга суурдан Айвар Күжүгеттин аъттары дөрткү, бешки шаңналдарны чаалап алган.

Улуг чүгүрүк аъттарның чарыжына Барыын-Хемчик кожуунуң Барлык сумузундан Шолбан Кууларның малы эртип келген. Ийиги, үшкү шаңналдыг байзаларже Чөөн-Хемчиктен Айдыс Монгуш биле Мерген Ондарның аъттары кирген. IV – V – VI – VII – VIII шаңналдыг черлерни Чөөн-Хемчиктен Анатолий Ондар, Кызыл кожуундан Чалым Ооржак, Сүт-Хөлдөн Семен Ондар, Чөөн-Хемчиктен Шолбан Ондар болгаш Сүт-Хөлдөн Марат Монгуштуң чүгүрүктери чаалап берген.

Бо эрткен адаан-мөөрейге эзерлиг аъттарны база чарыштырган. Оон түңнелинде, Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме суурдан Орлан Монгуштуң малы бирги байзаны бүзүрелдии-биле чаалап алган. Ийиги, үшкү шаңналдыг черлерге, база-ла Чөөн кожуундан Меңги Ондар биле Сүт-Хөл кожуунуң Кара-Чыраа сумузундан Кежик Монгуштуң аъттары төлөптүг болган.

Арынны Мерген ОНДАР белеткээн.

“Таңды-Уула” солунуң редакциязының болгаш Сүт-Хөл кожуунуң чагыргазының архивинден алган.

Демир Кууларның кара аъды төлөптүг болган. Ийиги, үшкү шаңналдарны Таңды кожуунуң Элегес сумузундан Ажыкай Иргиттиң болгаш Өвүр кожуундан Албан Чинчуннуң кара малдары чаалап алган. Дөрткү, бешки байзаларны Элегес сумузундан Айдыс Иргиттиң кара, Хадың-Аксындан Белек Дагбаның калчан-шилги аъттары эзлээн.

Чоруктуг чавааларга, Элегес сумузундан Айдыс Иргиттиң кара, Хадың-Аксындан Болат Оюннуң калдар малдары бирги, ийиги черлерни тус-тузунда эзлээн. Үшкү, дөрткү база бешки байзаларже, Сосновка суурдан Иван Ооржактың доруг, Сукпактан Айдыс Салчактың калчан-доруг, Кур-Чер сумузундан Аяс Хомушкунуң база-ла калчан-доруг малдары кирген.

Аныак чүгүрүк малдар аразынга аът чарыжына, Торгалыг суурдан Айдыс Домбааның калдар, Кур-Черден Саян Сидер-оолдун доруг, Успенка сумузундан Владик Балчырның кал-

ЧАДААНАДА ИЙИСТЕРЛИГ ӨГ-БҮЛЕ

«Инек — чөмгерикчи малым» деп төлөвилелдин киржикчилери Сайынмаа Монгуш, Буян Ооржак Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаана хоорайда чурттап чоруурлар. Олар беш ажы-төлдүг онзагай өг-бүлө. Чадаанада чурттаандан бээр 13 чыл болуп турарлар.

Өвүрнүң Хандагайтыга бот-боттарын тыпчып, амыдыралын аңаа кады тудуп эгелээн. Удаваанда оларның өг-бүлөзине ада-иезиниң өөрүшкүзү, кулуннун ийи кулаа дег, ийис оолдар төрүттүнгөн. Ажы-төлүн эки өөредип, сайзыраңгай кижилер болзун дээш, хоорай черге черле

эки боор деп бодалы-биле, олар Чадаана хоорайге көжүп келгеннер.

Улуг оглу школаны дооскаш, шеригни эрттиргеш чанып келгеш, бодунуң амыдырал-чуртталгазын тудуп, ийи ажы-төлдүг ажылдап чурттап чоруур.

Сайынмаа биле Буянның ада-иези ийис оолдарны үлежип алгаш, ажы-төлүгө дузалажып, уйнуктарын азыражып турганнар. Ол үеде Сайынмаа Монгуш кожуун эмнелгезинге эмчи сестразы болуп, Буян Ооржак садыгга чолаачылап ажылдап турган. Ийис оолдар шору апарганда, ийис кыстар төрүттүнгөн. Оларның бирээзи төрүмелинден кады багай. Бир талазында, бурганның берген белээ оларга дыка улуг өөрүшкү болган. А өске талазында, улай-улай ийиспейлерни өстүр азырап, ада-ие амыр эвес үени эрткен.

Амгы үеде оолдары 7-ги класста, а кыстары 4-кү класста өөренип турарлар. Ада-ие боттары кады кызыгаарлыг уруун азырап турарлар. Оолдары Айдаш, Сайдаш Ооржактар ада-иезиниң чоргааралы, улуг дузалакчылары апарган. Олар бичиизинден тура бот-боттарына дузалажып өзүп келгени чаптанчыг. Бирги класска башкызы оларны ылгавас боорга, ону ажыглап ийиспейлер бирээзи бирээзиниң орнунга онаалгазын кылып, самбыра мурнунга харыылап-даа турганнар. Чажында ада-иези безин оларны ылгаары берге турган. Олар 4-кү класстан эгелеп хүреш секциязынче үргүлчү

барып турарлар. Бичии мөгелерниң чедишкенин оларның бажыңында чыгы берген медальдары херчилеп турар. Школа иштинге, хоорай, кожуун, республика чергелиг хүрештерге доктаамал киржип, шаңналдыг черлерге кирип турарлар. Чоокта чаа эрткен республика чергелиг хүреш маргылдаазынга олар кайызы-даа 3-кү черлерни алганнар.

Уруу Айзат авазының дузалакчызы, кады багай ийисэжи Чайзатты чалгааратпас, кады ойнаар, онаалга-кичээлинге дузалажып, өөредир.

Ажы-төлдү өстүрүрде бичии-даа бол дуза болзун дээш, олар 2019 чылда «Инек — чөмгерикчи малым» деп төлөвилелге киржип, бызаалыг инекти алганнар. Төлөвилелдин эгелекчилеринге, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга, Чадаана хоорайның социал төвүнүн ажылдакчыларына Сайынмаа Монгуш четтиргенин илередип: «Ажы-төлдү ак чем-биле чөмгерип, сүт, хойт-пак ижиртирге дыка-ла ажыктыг-дыр. Ылаңгыя мөге оолдарым амырап турлар. Садыгдан сүт-даа садып турбастыр бис. Оон аңгыда «социал хөмүр» төлөвилелинге база киржип турар бис. Биске хөй ажы-төлдүг улуска улуг дуза-дыр» — деп, Сайынмаа Монгуш чугаалады.

Инээниң кажаазын өгнүү эр ээзи Буян Ооржак боду кылып алган. Хол-буду туттунгур, шевер кижиге дээрзи бажыңының даштындан-на илдең. Ол бодалын мынчаар илеретти: «Төлөвилелдин тыптып келгени дыка эки-дир. Оолдарым инектерин ажаап-карактап өөренип турлар. Уруум амдан эгелеп инекти сааин деп баар. Хоорайга инээвис элээн көвүдөй бээр, кыштаг кылып алгаш, көдээге шуудап үнер деп бодап турар мен. Чүге дээрге хоорайга хөй инекти тудары берге апаар. Амдызында кыска үе дургузунда кылган кажаавыс удавас бичиилей бээр чадавас. Ынчангаш инээвис кажаазын улгаттыр кылыр сорулгалыг мен».

Буянның өг-бүлөгө амыдыралына бүгү-ле экини, инек малы ам-даа өзүп көвүдээрин күзеп каалыңар.

Чыжыргана СААЯ.

Ак-Хаай айлык черни чыыра соп, дөңгөлүктүг, мортуктарлыг узун ховуда хат-салгын дег дүргени кончуг эстеңнедип-ле орган... Карак четпес делгем ховуну дургаар уурук-суурук чаржып олар аъттарның, чазаглыг орук дургаар машиналарның хөйү-даа аажок. Аът тыртар черге чедир ам-даа херии.

«Тыва кижиниң хей-аьды аътта» дижир. Аът аксы тыртар черде чоннун хайымны, хөлзээзинни-ле кончуг. Олардан шала озалааш черде Аңгыр Оолакович бир-ле билдинмес өөрүшкү-биле аъттарның уунче дураннап көрүп, бараадап турган. Биче када ооң бодалдары каш-каш тайга-сын ажы ыржым, шөлзөн аал-коданында чеде берген...

Дөрт чыл бурунгаар үелер. Чаптанчы, чаражы кончуг ак хаайлыг, шаразы хевээр кулунчак атпайнып туруп кээп, ону эргеледип чылгаан авазының эмгелерин дораан тып, ал-соора чойтуладыр эме-ле берген.

— Бевис бо удаада эр кулунчак төрүп ап-тыр, оглум. Ооң ам 2 дугаар төлү-дүр. Бо кулунунуң эрестин, шорузун көрөм — деп, ачазы элээн хайгаарап тура, өөрүп чугаалаан.

— Ии, шынап-ла, чаптанчың аа, ачай! Артында-ла ак хаайлыг-дыр аа, ону Ак-Хаай деп адап алыр бис бе, ачай?

— Ийе, ажырбас, тааржыр ат-тыр, оглум — деп, ачазы оглун деткип харыылаан. Сайын-оол чажындан тура мал аразынга өскөн болгаш ындыг бе, кезээде анай-хураган чаптаан, туткан, бызаа, кулуннарын хайгаараан, шуптузунга бир-ле шола атты чогааткан турар кижиге.

— Экизин аа, ачай! Ак-Хаай өзүп кээрге, чарыштарга мен мунар мен аа! — деп, бичии Сайын-оол кедергей амырап хөөрөп турган. Карак чивеш аразында ол мынчаар күзеп, бодай каапкан: «Девиржидип киштеп турар кончуг аъттың кырында эрниң эреси Сайын-оол саадапкан, оран-делегейни одурту, хамык чонну кайгадыр чарыштарга эртип чоруур...»

Аңгыр Оолакович хүлүмзүрбүшаан,

АК-ХААЙ

(Чечен чугаа)

чаа төрүттүнгөн кулунчактан карак салбайн, ыт чок көрүп турган оглунуң бажын суйбааш:

— Ийе, оглум, кулунувусту мунары кай баар. «Кижиге болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп өгбелеривис өттүр-ле чугаалаан. Чүгүрүк, эки аът кылдыр чажындан-на кызып белеткээр, өөредир апаар бис, оглум — деп харыылаан.

Ак-Шаттың делгем шөлзөн ховулары, чай боорга, чайлаар чери Ээр-Хавак, кыштаар чери — Дүвүрүң ховузу бичии Ак-Хаайның мандып өзөринге кончуг-ла таарымчалыг болган. «Эки бениң кулуну эрес» дижир, Аңгыр Оолакович бо кулунуң өскелерден ылгалып турарын чоорту эскерип эгелээн: төрүмелинден-не чаңы чааш-даа бол, ындындан-на аксым сал дээниг чүткүп чоруур. Кудургай кээрге, куду алзы маң-биле бадар. Авазының уксаазы тыва бе, адазын соңгаартан эккелген, орус уксаалыг кулунуң шыдамы, чүгүрүү чоорту билдинип орган. Малдың дөргүзүн көөрге, база-ла хоомай звес: шилгедек мага-боттук, улуг молдуртук, узун кирбиктерлиг, чоон моюннуг, сииреш даваннарлыг. «Бо мал черле халыыр, чүгүрүк аът болур хевирлиг» — деп, ээзи иштинде бүзүрөп, идегеп чораан. Ынчангаш ооң өзүлдөзине улуг кичээгейни салып эгелээн: эки аътче бичии-ле сагыш салбайн баарга, хоржок. Ооң хүн чурумун, немелде чиир чөмүн, оьткарап черин таарыштырары дээш ажыл-ла хөй болган.

Ак-Хаай ийи харлап чорда, үзүүргедип эгелээн. Ынчан-на аьдының кашпагайы, шыдамы тодазы-биле илереп келген.

Бир-ле чаксы эртен Аңгыр Оолакович каңзы кырынга олуруп алгаш, тайга-сыннар баштарынче көрбүшаан, боданган: «Ак-Хаай ам күзүн 4 харлаар. Бо чайдан эгелеп чаваа аъттар аразынга чарыштар-

га кириштирип эгелээр болза, ажырбас боор, үези келген. Оглумну база чарыш аьды мунарынга бичиилеп белеткеп турган болгай мен. Аьдының чаңын база бичиизинден тура беш салаа дег билер. Сайын-оол боду алызындан тура-соруктуг, оран-шогаа оглум болгай. Ооң аът мунар үези база ам-на келген, шагдан тура күзеп, манап келген болгай. Олар ийилээ шыдаар боорлар». Ээзиниң бо бодалын өттүр билип, чөпшээрешкен дег, оьттап чораан аьды бажын көдүрүп кээп, кулактарын сүүртерипкеш, арга-сынын чаңгыландыр киштей каапкан...

Аът чарыштырган хову. Шириктиг черниң шириин турулду, довурактыг черниң довураан буртуладыр окталып олар аъттарны ырактан көөрге, буттары черге дегбейн, ужуп чоруур-биле дөмей. 11 харлыг Сайын-оол аьдының дынын тыртып, өйлеп-ле чораан. Мурнунда аъттарның эшкеннээн довурак-доозуну арын-башты хөмө ап чораан. Ак-Хаайның-даа, оолдун-даа дери холужуп, ээзиниң мага-боду аьдынга чыпшыр хырбаланы берген ышкаш болган.

Ам 2-3 хире километр арткан. «Чажындан тура өөредип алган, катый өскөн эргелиг аьдым, Ак-Хаай! Аът чарыжыңа бир дугаар киржип турарыңыс бо-дур... Аъттарны мурнай халдып эрткеш, чүгүрүктүң чүгүрүү мен деп бодуну көргүзүвүт че! Ачам суг база бисти дээш дыка-ла дүвүрөп манап турар болгай... Маңың дүргөдөдүп, ам-даа бурунгаар-ла! Ам-даа, ам-даа кызып халы, аьдым!» — деп сорук кирген бодалдары-биле Сайын-оол аьдының дынын сала каапкан. Чүгүлө ону манаан-биле дөмей Ак-Хаайның мага-боду улам күш кирип, мурнунда арткан каш аьтты шаа-даа чедирбейн, соонда оран-чок каапкан ужугуп чораан. Ам оларның үзел-бодалы чүгүлө чаңгыс: «Тиилелгеже бурунгаар-ла, бурунгаар!»

Өлең ховузуңуң чурумалын бо үеде көөр болза, кайгамчык-ла. Чоокка дээр ылым-чылым чыткан ховунуң довурак-доозуну дээрге шаштыгып көдүрлүп, өрге-

күжүгеннер безин девидеп, үңгүрлеринче карак-кулак чок кире халчып турганнар. А чүгүрүк аьттарны көөрге, кирижин дыла-дыр салып үндүрүпкен чаның согуннары-ла! Черниң ыраан четчелештир чыыра соп, аът аксы тыртар черге углай окталып кел-ле чыдарлар. Тываларның адаанныг, чоннун хей-аьдын киискидип, сагыш-хөөннү көдүрүптер үш мөөрейиниң бирээзи — аът чарыжы бо-ла болгай!

«Аъттарның барааны чоокшулап олур!», «Ку-уг!», «Келди-пе!»... дээн чоннун дүвүрзэн, магадаан алгы-кышкызы, кускун-курайы Ак-Хаайны улам хей-аьт кирип, чалгынналдырыпкан. «Ачам-даа ам дыка амыраар боор! Ии, өөрүнчүүн! Күжүр аьдым, Ак-Хаайымны!... Черле шыдаар-дыр сен!» — деп, Сайын-оол аьдының кырында саргыландыр олупкан, оозунуң челин холунга 2-3 долгай аарак тудуп, быжыгланыпкан чораан.

— Шуу-уу! Шуу-уу! — деп, сорук кириген үн-биле оол кымчылыг холун чайып каап, Ак-Хаайны улам хей-аьт кирип чораан. Ак-Хаайның мага-бодун ам көөрге, үнелиг даштан шуткуп каан-биле дөмей апарган: борбак-борбак, сииреш шыңганнарлыг, кандыг-даа артык-тудуу чүве чок, чаражы дам барган ужугуп бар-ла чораан...

Ол аразында шөлде адазы дуран-навышаан. «Сайын-оглум мунганы Ак-Хаайның барааны чүге көзүлбес чоор? Бажында шилги звес, доруг аьт мурнай кел чыдар? Чүү-ле болу берди?» Шак ындыг чөрүлдээлиг бодалдарга алысса-даа, ооң буттары чайгаар-ла аьт аксы тыртар черге углай дүргөдөкөн.

— Доруг аьт чоруп олур! Доруг аьт! Кымның аьдыл? Кымның аьды эртип олур?! — дээн алгы-кышкы, дүвүрээзин-даа кулак уюк...

Каптагайны кайгаткан чүгүрүктүн барааны мыяда бо келген. Довурак-доозунга шилги өңүн чидирипкен, куурара берзе-даа, чүрээ хөөрөп аскымнаан, оран карактарын ушта көргөн Ак-Хаай бо маңнап кирип орган...

Чаяна ШИЛОВА.

РОССИЯНЫҢ ЭҢ-НЕ ОНЗАГАЙ ТУРАСКААЛДАРЫНЫҢ БИРЭЭЗИ – БЕЛДИР-КЕЖИГДЕ

Улуг-Хем кожуунда Белдир-Кежи музей-камгалалдыг черинде турар тыва бижикке тураскаал Бүгү-российжи мөөрейниң эң-не онзагай скульптурасы болганы бүгү тыва чонга улуг өөрүшкү болган. А улуг-хемчилерге төрөөн черинде турар төрөөн дылынга тураскааткан тураскаал россияжи мөөрейге тиилеп каарга, ийи дакпыр чоргааранчыг!

Тываның чурттакчыларының деминиң ачызында тыва бижикке тураскаал бирги черге үнүп, кол адааннажыкчызы – Курск облазында "Болчаг" деп скульптураны 1127 санга ажып эрткен. "СкульпТУра" мөөрейниң дүрүмү-биле бирги ча-

дазында "ВКонтакте" соцеткиде Туту.ру бөлүктүн киржикчилери болгаш эксперт совети Россияның шупту регионнарының аразындан 100 тураскаал болгаш скульптураларны шилип алган. Ийги чадазында 100 скульптурадан 10 аңгы бөлүккө чарылган. Мөөрейге Россияның 85 региону киришкен! Түңнел чадазында чүггө 10 скульптура арткан. Ук мөөрейни "Мээң планетам" телеканал Туту.ру аян-чорук сервис-биле кады организастан.

Мөөрейниң тиилекчизинге Россияның 100 эң-не онзагай тураскаалдарының үзүндүлерин чыгган сактыышкынныг кубокту тыпсыры-биле бистиң Тывавыска

бо хүн «ТУТУ.ру» аян-чорук ниитилелиниң чиңгине директору Александр Гладилинге удурткан хей журналистер, аян-чорукчулар Белдир-Кежинге аалдап келген. Улуг-хемчилер национал тыва хевин кеткен, аалчыларны ак кадактарлыг, оюн-тоглаалыг уткуп, байырлаан. Ырак черден келген аалчылар Ажык дээр адаанда музейниң бүгү тураскаалдарын сонуургап көрүп, тыва чоннуң национал улуг Шагаа байырлалында оюн-тоглаазын көөр аас-кежиктиг болганнар.

Бо тиилелге бистиң төрөөн черивиске 2021 чылдың эки эгелээшкенин оштап турар дээрзи чугаажок.

"Улуг-Хем" солуну.

өөреникчилериниң аразынга болуп эрткен. Хүрешти Дус-Даг школазын 1989 чылда дооскан өөреникчилери бедик деңгелге деткичилеп эрттиргеннер. Ук маргылдаа "Эзирлерниң уязы" губернатор төлөвилели-биле туткан спортзалга байырлыг байдалга, санитар-эпидемиологтуг негелделерге дүүштүр эрткен. Аарыкчыларның, чоннуң сонуургалын хаара туткан, өзүп орар салгалдар – бичии мөгелер хей-ады сорук кирип, чараштыр девип, ачыр-дачыр тутчуп, удур-дедир октажып турганнар.

ХЕВИС КЫРЫНДА БИЧИИ МӨГЕЛЕР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Аппарат хуралына "Эзирлерниң уязы" деп губернатор төлөвилелин чугаалааны анаа эвес.

Чоннуң ыдыктыг байырлалы Шагаага тураскааткан суму чергелиг тыва хүреш маргылдаазы Өвүр кожунуң Дус-Даг ортумак школазының

Маргылдааның түңнелинде:

2006-2007 чылдың мөгелериниң аразынга бирги черни 9-ку класстың өөреникчизи Сонам Седен-оол, 2008-2009 чылдарның мөгелер аразынга 6-гы классчы Батыр Маадыр-оол шүглүп үнгөн.

2011 чылдың оолдар аразынга Сайды Седен-оол, 2013 чылдар аразынга Сайын-Белек Донгак, 2004-2005 чылдарның аразынга Куулар Бай-Белек тиилекчи болган.

Ниитизи-биле 57 мөге ачыр-дачыр тудушкан. Маргылдаага сумунуң аарыкчыларындан аңгы-аңгы Өвүр кожунуң чагырга даргазы А.Н. Ооржак, кожунуң Баштыңы – Төлээлекчилер хуралының даргазы А.Х.И. Лопсан-Серен, Хандагайты суму чагырга даргазы А.А. Ооржак маргылдааны деткип келгеннер. Мөгелерниң аразындан хей ажы-төлдүг өг-бүлелерниң мөге оолдарына чигирзиг белектерни чагырга даргазы бодунуң өмүнээзинден тывыскаан. Дус-Даг чону "Эзирлерниң уязы" хүреш залының суурунда туттунганынга канчаар-даа аажок өөрүп турарлар.

Айдысмаа МААДЫР-ООЛ.

Чагаалар аразындан

ЭГЕЛЕКЧИ СҮЛДЕ КҮЖҮ БЕДИК БАШКЫ

1971 чылдың октябрь 13-те суурнуң партия эге организациязының даргазы Самдан Донгак-биле Чадаанадан ажил аайы-биле чанып олургаш, аварияга таварышкан. Ооң түңнелинде башкы будунга кемдээшкени алган. Эмчилерниң күчүзүнүң ачызында бир будун кезип эмнээниниң түңнелинде, буду аскак болуп арткан. Ынчалза-даа ол ынак ажылынга бердингенинден сула салдынмаан. Үр үе эртпээнде Алдын-оол Ховалыгы Чөөн-Хемчик кожунуң райком партиязының I-ги секретары Борис Чюдюк Баян-Тала ортумак школазынче директор кылдыр ажилдаарын сүмелзэн. Ол үеде ук школа корум-чурум, өөредилгекижизидилге талазы-биле кожунга кошкак ажилдыг кылдыр санадып турган. 1979-1989 чылга чедир башкы директор эрге-дужаалга ажилдааш, башкылар коллективин, өөреникчилерниң өөредилгезин, корум-чурумун кожун иштинге көскү ажилдыг школа кылдыр көдүрүп каанын Баян-Тала чону утпайн сактып чоруурлар. Алдын-оол Саңгаковичниң эң-не ынак оюну шыдыраа. Ол школага 1979-1984 чылдарда шыдыраа бөлгүмүн башкылап турда, ооң өөреникчилери «Ак терге» деп кожун, республика маргылдааларына доктаамал II-III дугаар черлерни ап келгеннер. Амыдыралының аайы-биле 1985-1989 чылдарда Чыраа-Бажы суурга көжүп келгеш, школага социал педагог болуп ажилдаашаан, шыдыраа бөлгүмүн удуртуп эгелзэн. Удаваанда башкының өөреникчилери «Ак терге» клувунуң маргылдааларына 4 чыл улаштыр шаңналдыг черлерни ап келгеннер. Алдын-оол Саңгакович сөөлүндө Чыраа-Бажы суурнуң партия эге организациязының секретары болуп ажилдаан. Бодунуң өг-бүлө амыдыралында кады чурттаан эки Ира Кушакш-ооловна Ховалыг математика, физика башкызы. Ол Ийме, Баян-Тала, Чыраа-Бажы школаларына хей санныг өөреникчилерни өөредип

кижизиткен. 1999 чылда кадының байдалы-биле «кызыл-дустай» берген. Олар ийи кысты, бир оолду төлөпиг кижилер кылдыр өстүргөн. Улуг уруу Любовь Алдын-ооловна дээди эртемниг, география башкызы. Хей чылдарда Баян-Тала, Кызыл-Мажалыктың дугаары 1 ортумак школазынга үре-түңнелдиг башкылаан. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада, 3 ажы-төлдүг. Бичии уруу Елена Алдын-ооловна эге класстар башкызы. Амгы үеде Кызыл-Мажалыктың дугаары 1 школазында ажилдап турар. РФ-тиң Президентизиниң грантызының 2 дакпыр эдилекчизи, РФ-тиң ниити болгаш ортумак билиг школаларының хүндүлүг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну. Бир оолдун ынак авазы. Хеймер оглу Хүлер Алдын-оолович дээди эртемниг инженер. Аныяк назынында «адының бажы хоя берген». Ховалыгларның өг-бүлөзи думаларының, чуржааттарының 13 өскүс ажы-төлүн эртем-билигге чедирип, кижизидип каан өг-бүлө. Кады төрөөн думалары акызы ышкак амыдыралчы туруштуг, эртем-билигиги кижилер болуп өзүп келген.

Улуг кыс думазы Бичел Саңгаковна Ийме суурга уруглар садынга эргелекчилеп, клубка директорлап, партия эге организациязынга секретарьлап хей чылдарда ажилдаан. Владимир Саңгакович хостуг хүреш база бокс тренери болуп ажилдаан. «Кашпалдың эзирин» аттыг кубоктуң каш катап тиилекчизи.

Нина Ховалыговна садыг шугумунда бүгү назынында ажилдаан, шүлүктөр, чечен чугаалар бижиинге ынак. Баян-Тала суурнуң хүндүлүг хамаатызы. Любовь Саңгаковна эмчи эртемниг. Бүгү назынында Чадаана хоорайга терапия салбырында үре-түңнелдиг ажилдап чоруур. Чадаг чарыш, хаакка республиканың каш дакпыр чемпиону. Ира Саңгаковна библиотекарь мергежилдиг. Хей чылдарда Баян-Тала ортумак школазынга шаңналмакталдыг ажилдаан. Амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Башкы институтун дооскаш, амыдырал аайы-биле Чыраа-Бажы школазынга ажилдап чеде бээримге, үрде көрбээ башкымга ужуражып чугаалажыр аас-кежик таварышты. Чаа келген аныяк башкыга башкым сүмезин берди. «Башкы буянын сөс, чоргааралдың, идегелдин

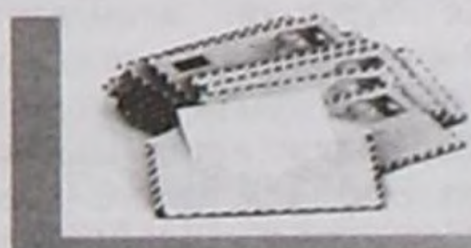
эгези-дир. Ооң ажылы үе-биле кызыгаарлаттынмас, чаа-чаа чогаадыкчы арга-шинектерни, угланышкыннары дилээр, үениң негелдези-биле өскерттир, чаартыр ажыл онаажыр. Ол чеже-чеже чаштарны амыдыралдың «оңгул-чиңгил» оруктарындан уштуп, чуртталганың шын оруунче үдеп башкарбаан дээр... Башкы киж бүүрүзү кымга-даа дөмейлешпес, катапталтынмас, бот-тускайлаң мөзү-шынарлыг. Ол бичии чаштарны кол идегелиниң сүмелекчизи, ону утпайн сактып чор» — деп, башкым чагыын берди. Башкым-биле бо ужуражылга сөөлгү көрүшкеним деп чүүлү чылдар эрткенде билип кагдым.

Алдын-оол Саңгакович ажилдап чораан школаларына үре-түңнелдиг ажилдап, бедик чергелиг шаңналмакталдарга төлөпиг чораан удуртукчу. Ынчалза-даа бодунуң шынчы болгаш кижилерни шын сойгалап билир быжыг туруштуг болганындан совет партия удуртукчуларына көрдүрбес чораанын башкының чугаазындан билип алдым. Амыдыралдың бүгү талазынга өөредип каан башкым мээң сагыш-сеткилимге тураскаал болуп артып калыр. Ийме суурнуң төлөпиг оглу Алдын-оол Саңгакович Ховалыгга, ооң чырыктылыг адын мөңгөжидип, төрөөн школазынга тыпсып каарына чон-даа, ажилдап чораан эш-өөрү, өөреникчилери-даа бир демниг деткип өөрүүрлөр боор деп идегеп артым.

База спортчу маргылдааларга хевир аайы-биле эки түңнелдиг суурнуң шылгараңгай спортчуларын адап көөрү артык эвес: тыва хүрешке — Шуурай Монгуш, Василий Монгуш, Алдын-оол Монгуш, Владимир Ховалыг, Алексей Ховалыг, Сергей Монгуш, Хүлер-оол Монгуш, Борис Монгуш, Манчын-оол Монгуш, Экер-оол Донгак; хол бөмбүүнге — Геннадий Монгуш, Роман Ондар, Владимир Ондар, Дукар-оол Сат, Михаил Монгуш, Максим Монгуш, Дозураш Монгуш, Севзэн Ховалыг, Родион Ховалыг, Алексей Ховалыг, Владимир Ооржак; шыдыраа — Дамбаа Монгуш, Максим Монгуш, Өнер-оол Бегзи, Алдын-оол Ондар, Меңни-оол Сат, Шаалый Монгуш; чүгүрүк аъттарны ээлери — Лаажык Монгуш, Сандан Ховалыг, Намчал-оол Монгуш, Дагба Монгуш, Шуннак Ондар, Шактаан Ондар.

Тимур ХОВАЛЫГ,

РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергиини.

«ШЫННЫҢ» почтазындан (Чоннуң үнү – эдилге чок чагаалар)

ОЮН ТАНЧАЙ

Оюн Чырандай оглу Танчай (Данчай) (1894-1938) Таңдының Межегейнин Алакка хей ажи-төлдүг көшкүн өг-бүлөгө төрүттүнгөн. Чаа төрө (1921) бодараанда, Моолдун Улан-Баторга нам сургуулун дооскан. Ол ТАР-ның Саң-хөө яамызының сайыды, ТАР-ның ССРЭ-ге төлээзи, Даштыкы херектер яамызының сайыды, Сайыттар Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, ТАР-ның күрүнө планының даргазы база Тываның Күрүнө банкызының даргазы эрге-дужаалдарга ажилдап чораан. Тыва намның Төп Хораазының политбюро кежигүнүгө каш катап соңгудуп турган. Ол ТАР-ның дээди шаңналы Республика ордениниң эдилекчизи.

Тывага чаа төрө тургустунганын 1921 чылдың сес ай ортанда Таңдының Суг-Бажына чарлап турда, ол чер чурттуг Оюн Танчай хып дээн чалыы, чүгле 27 харлап турган. Чаа тургустунган Тыва Чазакты, намны эрги Урянхайның чагырыкчылары – нояннар болгаш ламалар удуртуп-даа турган болза, олар Совет политиканың болгаш идеологияның ужурун эдерип, чаа амыдыралды тургузар, эргиниң артышкыннарындан адырлыр, «Хосталга», «Дең эрге», «Аас-кежик», «Акы-дуңмалышкы чорук» дээн чижектиг сестер эдип, хей-аъттыг хөдөлип турган. Колдуунда ядыы ызыгуурлуг аныяктарны Улан-Батор, Москва, Ленинградче чорудуп, хувискаалчы өөредип турган. Оларның санынга Оюн Чырандай оглу Танчай база кирип, кожавыс Моолдун төвүгө намчы билигиниң эдилекчиси алгаш, төрзэн Тывага харысалгалыг эрге-дужаалдарны ээлеп келген. Совет чөвүлекчилер, коммунисттер интернационалдың төлээлери Тыва удуртулгага баштайгы дээрзинде колдуунда арга-сүмө кадык чоруп турган болза, чээрби чылдарның төнчүзүндө ТАР-ның иштики херектеринге шуут-ла холгаарап кирип эгелзэн.

Ооң бир тодаргай чижээ кылдыр тыва намның сески чыжынгга ооң удуртулганын долузу-биле солаанын айттып болур. Тока (Тывыкы) намның төп хораазының ийиги секретары (1929) апарган. Тываның төгүзүгө үндэзин эргилдениң таван салган намның сески чыжын белеткеп, эрттиреринге КУТВ-туң ректору, С. Токаның башкызы И. Райтер эң-не идепкейлиг киришкен. Дорту-биле чугаалаарга, чээрби чылдарның төнчүзүндө политиктиг арыглаашкын, ТАР-ның НАМ удуртулганын турган эрги дүжүмөттөри мөөңү-биле үндүргени, көшкүн арааттарны күш-биле колхозтарже киреринче албадап турганы, шыдалдыг кижилерниң эт-хөреңгизин хавырганы Москвадан айтышкын-биле база ол бүгүнү күүседир дээш бар-ла шаа-биле

шырбайып турган С.Токаның ажил-чору-дулгазы-биле холбашкан. Тыва намның удуртулганын долузу-биле солаан-даа болза, чазактын удуртулганын колдуунда эрги кижилер арткан.

1933 чылда Тыва намның Төп Хораазының чингине секретары апаргаш, С.Тока улуг частырыглар кылып эгелзэн. Көшкүн чонну ниити ажил-агыларже (колхозтар) күш-биле кириер политика (1932-1933) буураашкынга таварышкан. Ол намның Төп Хораазының онзагай хуралына частырыын миннир ужурга таварышкан. Тываның удуртулганы С.Токаның талалакчылары болгаш удурланкчылары кылдыр ийи кезекке үзүлгөн. С.Тока бүгү эрге-чагырганы чүгле бодунуң холунга алырын кызыдып, бодун долгандыр хууда эң-не бердинген кижилерни мөөңү-биле эгелзэн. Ол бөлүккө дараазында дүжүмөттөр кирип турган: нам Төп Хораазының ийиги секретары А.Байыр, килдис эргелекчизи Х.Базыр-Сат, Аныяктар эвилелиниң Төп Хораазының бирги секретары И.Бадыраа, Мал болгаш чер ажил-агы яамызының сайыды Н.Товарищтай, Күрүнениң айыыл чок чериниң ажилдакчылары С.Намчак, О.Мандараа, Дыртыл-оол, ТАР-ның дээди судунуң даргазы Сүгдүр, сөөлзүредир иштики херектер сайыды О.Полат.

С.Токаның эрге-чагыргазырак хөдөлгилеринге Чазак Даргазы С.Чурмит-Дажы баштаан ооң талалакчылары таарзынмай турган. Ол дээрже Тыва банк даргазы О.Танчай, ТАР-ның прокурору К.Биринлей, Күрүнениң иштики политиктиг камгалап эргелелиниң начальниги О.Сеңгирик, Садыг болгаш үлетпүр сайыды С.Лопсан, ТАР-ның Биче Хурал президиумунуң секретары К.Сунгар-оол, «Совтывтранстын» даргазы Х.Тоткан, Тыва шериглерниң командир-комиссары К.Серен олар-дыр. Олар 1936 чылда С.К.Токаны Тыва намның Төп Хораазының чингине секретары албан-дужаалындан хостааш, база катап ТАР-ның Культур-а яамызының сайыдынга томуйлаар деп бодап турган. Тыва намның Төп Хораазының чингине секретары Оюн Танчайны азы Сат Лопсаны соңгуп алыр сагыштыг турган. Ынчангаш С.Токага удур чажыт сүлчээ туруп келген.

ТАР-ның Биче Хуралының президиум даргазы Хемчик-оол узун хуусаалыг сургакчылаашкындан эеп келирге, Чурмит-Дажы аңаа чажыт шиитпир дугайында чугаалап бээрже, демгизи бүрүнү-биле чөпшээрже, Токага удур бөлүккө каттыжа берген. 1936 чылдың августа Тыва Арат Республиканың он беш чыл оюн

бүгү Тывага демдеглзэн. Хемчик-оол биле Танчай Өвүрнүң Торгалыга болган байырлыг хуралдарга киришкен. Кады дедир чанып ора, Улуг-Хем кожуунуң Хендергеге турган Хемчик-оолдун өөнге кады хонганнар. Танчай ТАР-ның Биче Хуралының президиум даргазы А.Т.Хемчик-оолга: «Москва барып дышта-ныр, эмненир-ле болгай силер. Бистиң төлээ черинге кирип С.Токаны намның Төп Хораазының чингине секретарындан халаар дугайында бистиң шиитпиривисти дыңнадып, оларның бодалын билип ап көрүңер» дээрже демгизи бүрүнү-биле чөпшээрешкен.

Москвада харысалгалыг ажилдакчылар Борисов, Богданов, Райтер, Карахан суглар Чурмит-Дажының бөлүүнүң саналын деткип, шынап-ла Тока арай аныяк, хөлүн эртер дорт, хоочун, дуржулгалыг ажилдакчыларны кызып-кыйып турар дишкен. Ынчалзажок Москвада Тыва төлээ чериниң өске бир чөвүлекчизи шуут дедир тевер болган: «Ынчаарга кайыын боор, Тока дээрже эң-не шынчы, ядыы уктуг, ВКП(б) кежигүнү кижидир. А Чурмит-Дажы улуг лама чораан, Танчай феодалдыг тургузугунуң дүжүмеди, а Хемчик-оол шаанда оор турган диждир. Тывада байдал дүвүрөнчиг-дир». Ол бодунуң бодалын доп-дораан ССРЭ-ниң чоннуң иштики херектер комиссариадынче дыңнадып, Чурмит-Дажының бөлүүнүң даңзын дамчыдып берген. Иштики херектер чериниң дүжүмөттөри дыңнадыг талазы-биле ол-ла дораан хемчег алгаш, Москвада харысалгалыг ажилдакчылар – Борисов, Богданов, Райтер, Карахан сугларны өске күрүнениң иштики херектерже холгаарлап база Тываның контрреволюсчу сүлчээзинге киришкен дээш ол-ла дораан тудуп бажынаан. Чурмит-Дажының бөлүүнүң даңзын ССРЭ-ниң улустуң даштыкы херектер комиссарындан дамчыштыр С.Токаның бодунче чорудупкан. (Куль личности и политические репрессии в Туве. Кызыл. 2003). Маңаа немештир Тываның Күрүнө архивиниң шыгамырларында ТАР-ның Москвага төлээлеринден кээп турган ховар медээлер кадагалаттынып чыдар. Оларның аразындан 1936 чылда төлээ турган Танов Седип-оолдун дыңнадыы онзагай. Ооң утказын кысказы-биле дамчыдарга мындыг:

«Бо дүне Танчай он ийи шакта эзирик келгешти даң бажынга чедир меңээ чалчып, мынча деп турду: сен Токаның, Шагдыржаптың, Чурмит-Дажының төлээлекчизи сен, Тыва дээрже социалисттиг-даа, капиталисттиг-даа эвес рес-

публика, а сээң элчин черинде клоптар эңдерилген-дир, сени аалыңче чандырап болза эки, а сээң оруңга бодум артып каап шыдаар мен азы Серенни-даа арттырып каар бис, мооң мурнунда мен – маңаа феодалдарын төлээлеп турдум. Тока болгаш сен шын эвес политика чорудуп туру силер, а Чурмит-Дажы, Шагдыржап, Сандык силерниң аайыңарга кире берген... Бир эвес ук-ызыгуурун коптарар болза, Токаның азыраан адазы орус лама-дыр, ол аңаа удурланмай турар, ынчалзажок бодун хувискаалчыга санаар. КУТВ-та өөренип турарларны «чудурук нам» кежигүнү дээш шүгүмчүлээр, а херек кырында боду (Тока) база ооң кежигүнү ышкыгай... Бистиң республикада алдын көвей, чүге силер Богданов-биле кады даады экономика дугайында чугаалажыр силер, ол бүгү байлакты янган херэжениңерге өргүүрүңер ол бе? Богданов-биле кады тураңар улуг, кымны-даа кижиге санапас, КУТВ-туң тыва студентилерин буруудадыр силер... Коминтерниң төлээзи Метс Тывага шын эвес политика чорудуп турган дээш оон-даа ыңай.

Серен ооң талалакчызы, ол ону үргүлчү деткир, Танчай чүү дей-дир, чүнү кыла-дыр, шуптузун шын кылдыр санаар. Ооң-биле кады студентилер аразынга ажил чорудуп, бодунуң талазынче хаара тудуп турар. Чөпшээрел чокка үргүлчү Борисовтуң, Поповтуң бажыңнарынга баар, шала чигзинчиг. Ынчангаш Танчайны маңаа өөредип артырып болбас, ону Кызылче кыйгырткаш, аңаа хамык кылган чүүлдерин сайгарар. Бир эвес оварымчалыг сайгарып көөр болза, ооң талалакчылары көвей. Ону сойгалаар ойу келген деп санап тур мен. Силер мени билип көрүңер, ол (Танчай) шагда-ла бистиң өңүүвүс эвес апарган...» (ТГШИ-ниң Бижимел шыгжавыры. ТП. Х. 1292. Арын 29)

Шак мындыг дыңнадышкынның соонда тыва намның дээди удуртулганы (С.Тока) Оюн Танчайны ала караа-биле көрбөстөй берген. Ону өөредилгезинден ара кыйгыртып алгаш, яны-бүрү шын, меге барымдаалар ажылгап, хууда херзэн сайгарып эгелзэн. О.Танчай чамдык кижилер ышкы ийи арынныг эвес, көргөн, билген чүвезин ажыы-биле чугаалаар, дорт, шынчы кижиде чораан. Ылаңгыя ол С.Тока-биле көрүшпес, кады арагалаанда чалчып, сөглөй бергилээр. Ол бүгү ооң херзэн сайгарып турда » долузу-биле илерзэн.

(Уланчылыг).

Монгуш БАЙЫР-ООЛ,
философия эртемнериниң канди-
дады, Россияның журналистер
эвилелиниң кежигүнү.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

Салчак Мандараа Оолак оглу

Дөртөн беш чыл майның тозу
Төгүлүнүң арынында
Эзип келбээн дайынчылар
Эгүүр шагда чүрээвисте.

Меңги ООРЖАК.

Мындыг чиге одуругларда сөстөр, шынап-ла, чүрээвисте шыгжаттынып чоруур. Дайынның баштайгы хүнүнден тура, ТАР бодунуң интернационалчы хүлээлгезин күүседип, совет улустуң хосталгалыг демиселинче кирип, маадырлыг Совет Армияга болдунар шаа-биле хей талалыг дузаламчыны көргүзүп эгелзэн.

Салым-чолду шиитпирлээр кадыг-дошкун үе келген. Тыва чон фронтуга беш эшелон мөөң белекти, бир эскадрилья самолеттарны, муң-муң дайынчы аъттарны чорудуп, хей түңнүг акша дузаламчызын көргүскен. Бүгү чүвени дайын байдалынга таарыштыр тургускан. Кызыл Шериге дузалаары — кижиде бүрүзүнүң ыдыктыг хүлээлгези кылдыр санаттынып турган. Тыва улустуң

эрес оолдар, кыстары танкистер, аъттыг шеригчилер болгаш санинструкторлар эки тура-биле фронтуга барып, фашисттер эжелекчилерни узуткаарынга маадырлыг киришкен. Оларның аразында дайынга удур тулчуушкуннарга дидим, маадырлыг чоруктарны кылганнар кайы көвей. Бистиң амгы үеде ажы-төлүвүс кедизинде баргаш, чоргаарланыр төгүлүг чоруктар арбын бооп турар. Хо-мушкун Чүргүй-оолду, Сат Бүрзеккейни, Вера Байлакты, Түлүш Кечил-оолду, Шумов алышкыларны адаарга-ла, маадырлар одуруу үзүлбөстөй бээр.

Тываның арат чонун патриотчу, дайынчы езуга кижидер херекке уран чүүл болгаш литература улуг рольду ойнаан. Литературага кол черни, билдингир, маадырлыг тема ээлеп турган. Ол үениң байдалынга шуут дүүшкен Совет Эвилелин узуткаар деп сөмөп келген эң-не күштүг дайынны базарда, улустуң тура-соруун көдүрери эргежок чугула турган. С.Пюрбюнуң «Тулчуушкунче», «Кызыл кош», С.Сарыг-оолдун «Чылан сени!», «Белек», О.Саган-оолдун «Тываның арат чонунуң мурнундан», М.Кенин-Лопсанның «Чүгүрүк Сарала» деп романы болгаш өске-даа чогаалдар дайынчы тура-соруку кирип, патриотчу хөөнү күштүг чогаалдар апарган.

Тываның кожуун, суму бүрүзүнден эки турачылар саны алгып, өргүүдел бижиктер көвүдөп турган. Оларның

бирээзинге бистиң суурнуң кудумчу адының эдилекчизи, чоргааранчыг өгбевис — Салчак Мандараа Оолак оглу. Бөдүүн өг-бүлениң чаңгыс оглу удаа-дараа өргүүделди бижип тургаш, фронтуга өске көвей эш-өөрү-биле 1943 чылдың сентябрь бирээде аъттанган. Улустуң чаңгыс оглу мен деп бодал чок, быжыг изиг күзелдиг, дидим, төрзөн чуртунга ынак дайынчы хайгыылчы болган. Хайгыылдарже хей санныг үнүп, часпас адыгжы болуп, совет шериглерни кайгадап, оларның хүндүткелин чаалап алган. Дайынчы тактиканы дыка эки билер, аң сүрер кокпаларны часпас, дайыннарның оттарынга алыспас, үңгеп-союп чорааш, фашистерниң чажыт шугумнарын билип кээр турган. Ол езулуг — часпас адыгжы, тыва эр кижиниң эң чараш овурун көргүзүп каан. Дайынчы эрес хайгыылчы чоруу дээш, ол «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Тиилелгени ол ыраккы Чехословакия чуртунга уткаан. Ындыг аталдары шоолуг-ла билдинмес, чоннуң хостуг чоруу дээш тиилелгени чаалап берген маадырларывыс хей. Бис, сесерлигчилер, аңаа чоргаарланыр бис, школа музейинде ооң дугайында тускай хана база дериттинген.

Зоя МӨНГЕ,

Сесерлиг ортумак школазында
тыва дыл болгаш чогаал башкызы.

(Төнчүзү.
Эгези №№ 4-10 "Шында")

Оо, аар бодал-сагышка бастырган кижиге кара-бажыңның хуннери канчаар-даа аажок аар, шак ол дүннер аажок узун болду!...

...Хуусаам төндүр олурга, хосталып үнүп келдим...

Дорт-ла Уруглар бажыңынче чоруп-тум. Мээң хөөкү кызым бир чыл сес ай дургузунда аажок баксырап каап-тыр. Ол эрги самдар платьелиг, кызыл-даван буттарында улуг кидис идиктерлиг болду, ооң чажын оолдар дег дөңгүрертип каапкан.

Мени көрүп кааш, улуг карактары улам-на херли берди. Сегели сириңейи бергеш, ыглапты. Холумга тудуп, кус-пактаар дээримге, аткаар басты. Тонум азар дээш, эжик чанында аскыже эгли бээримге, «Ачаай!» деп алгырып-каш, бир будумдан кээп туттунупту. Оо, ынчан эйт-кежим дургаар соок дер чүгүр берди. Уруумну куспактаптым. Иелээн туттунчуп алгаш, ыт чок ыглажып ордубус. Арай деп оожургап алгаш-даа, куспактажып алгаш үр-ле олурдубус. Ооң соонда кедип чораан бөргүмнү долаа кылдыр арттырып кааш, келиримни азааш, уруумну будумга ап алырымга херек саазыннар долдуруп чоруптум.

Хүлбүс аткан черинден хуннун аңаар дээн ышкаш база-ла Домна Митрофановнага чеде бердим. Уруг азырап алып дугайында документимде ол-ла хун

уругну бодунга ап болур деп чөлшээрел бирик берген. Уруглар бажыңынча чедип келдим — уруум мээң бөргүмнү херээнде так аспаптап алган, мени манап, соңга караанда бо тур! Кээргээнимден карактарым чаштары база-ла кылаш кылынды...

Сөөлгү каш акшам-биле уруумга хеп-сын саткаш, кедирип алдым. Өөрүшкү-маңнайдан сагыш-сеткилим база-ла чигеш кылынды. Уруум чедип алгаш, каяа хонуп-дүжери билбейн, хоорайга кылаштап чор мен. Хоорайга чурттап турган ырак төрелим кижик кадайы-биле төп Европаже көже берген болду. Чиде берген ачазын тып алган, чаа хеп-сынныг, чараш ойнаар-кыстыг апарган кызым өөрүшкүдөн чүгө чайынналыр! Хонар чер чок-даа бол, карманнар куруг-даа бол, бис ийи адашкылар дег өөрүшкү-маңналыг кижилер чок?! Амыдырал оруунга аскан адашкылар ам кады ыш-кажыл бис!

Уруум чедип алгаш, кудумчуга кылаштап чорумда — Нохчо, Миисээ!... — диге-ле, Дарья Давыдовна артымда бо тур...

Шак ынчаар бистер ийи адашкы соңгу чүктүң чурттакчылары апарганы-выс ол. Холумда ынчан хоругдалдан

үнген деп саазын бар. Ынчангаш паспорт ап база документиер долдуруп чоруп турга, уруум-биле сүмелешкеш, Танямын чырык адынга тураскаадып, Артемьев деп фамилияны ап алдывыс. Кырган-ачазының ады-биле адааным оглум Прокопий Черепанов бодунуң чөлшээрелин берди. Ынчангаш Прокопий Черепановтуң фамилиязы оглум тава-рыштыр салгалдарымче уламчылай бээр.

— А Тырып Мааса кайдал?

Мааса чуртунда. Хеймер уруунуң өг-бүлезинде чурттап олурар. Уйнуктарын азыражып турар. Ам, кажан чуртталга бодунуң тавынче кирип, сагыш-сеткил аарышкызы намдай бергенде, Маасага, бодумнун баштайгы ынакшылымга, беш ажы-төлүмнүң иезинге кандыг-даа багай бодалым чок. Ол бодунуң уязын камгалаан кушкаш дег, шак-ла ынчаар бодунуң аас-кежиин камгалап турган болгай...

...Эртен эрте бичии уругнуң ыдындан оттуп келдим.

— Ынчаар звес! Ынчаар звес!

— Канчаар, уруум?

— Бо мынчаар! Мынчаар! Хонтогорова Ленаның авазы мынчаар хей-хей кылдыр өрүп бээр-дир, ынчангаш бо ышкаш

кызыткыштар-биле кызыдып бээр... Класста эң-не чараш өртүтүнген баштыг кижик Хонтогорова Лена!

Өрээлче бакылай бергеш, Тууяа шко-лаже Чаа чыл ёлказынче баар дээш, чаа чараш платье кедипкен, көрүнчүк баарын-да турарын көрдүм. Ачазы уруунуң чаш-тарын өрүүрүн бар шаа-биле кызыдып тур. А ол Хонтогорова Ленаның дег чараш чаш дээрге, телевизорда көргүзүп турары дег, бичии-бичии кылдыр өрээш, хей-ле кызыткыштар кыстырып каан африкан бичии уругларның чаштарына демей.

Чырып Миисээ дер-бузу төктү берген аажок кызыдып, улуг моң салаалары-биле уруунуң чажын өрзөн тур. Бо үе-шакта оларга кымның-даа, чүнүң-даа херээ чок. Кижилерниң аас-дылын, багай бодал-сагыштарын, истеп-сүрүүшкүнүн, коргунчуг чидиригн ажап эртен ийи адашкылар, ачазы биле уруу, боттарыны-биле аас-кежиктиг, өөрүшкү-маңналыг. Оларга өскелерниң киржилгези шуут херек чок!

Өңүүм Чырып Миисээниң арыг сагыш-сеткилин, ханы ынакшылын илереди-тер шак ындыг сөстөр меңээ тыылбас. Өндүр чараш ЫНАКШЫЛДЫ кым бурганчыдып чоруурал, Чырып Миисээ таварыштыр чүгө йөрээп чор мен: СИЛЕРНИ БУРГАН КАМГАЛААР-ЛА БОЛЗУНАГИ!

Василий Васильев-ХАРЫСХАЛ.

Сайлыкмаа КОМБУ очулдурган.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

ЧИП ЧОРААН ЧИҢГЕ-ТАРААМ

(Амыдыралдан чугаа)

(Төнчүзү. Эгези №№ 4-8,10 "Шында")

Школага ажилдап келген аныяк башкылар, чүзүн-даа көргүспейн чыда, бисти көргөш, кырый берген-дир силер, башкы ажилындан чайлап бериңер дээр хөөнүг апарган. Кырганнарны хундүлөвөс, байлак дуржулгасын-даа ажыглавас болганын кайгап каан бис. Ажилчын кижини мактап, кижиге болчуптар хире улус ыт чок апарган, профэвилеп ажилы дөзүндөн сулараан турган. Чамдык кижилер чүгө боттары байып алырын бодап, халаска ап, чиптерин бодай берген чүве. Ынчаарда мен Чөөн-Хемчик кожуунуң Ийме ортумак школазынга үжөн ажыг чылда директорлап, өөредилге эргелекчилеп, башкылап ажилдаан мен. Ол меңээ кажан-даа утундурбас. Эртен үе ону чугаалавас-даа болза, эки кылган ажилдар бар турган.

Шупту ажы-төлүвүс Кызылда ажилдап турар, а көдээ чер Ийме-биле аргыжары база берге апарган. Мен уругларым иези-биле дугурушкаш, Ийме школазындан үнүп алгаш, Кызыл хоорайже көжөр деп бодап алган бис. Хостуг үемде авам, ачамның мени азырап каан чайлаан, күззөн таварты чадаг-тергелиг чоруп, спиннинг-биле балыктап турган мен. Хемчим мени куруглатпас, олчалыг чанып кээр мен. Орукка чоруп орга, өөрүп, хөйүнү бодап: «Агаарын тынган, суун ишкен, Авам, ачам чурту эргим» — деп иштимде чугааланып чоруур мен.

Шаанда мээң Улаан-Быраа ховузунга хой кадарып чораан черимде, Совет үеде үлгерлиг суггарылга системалыг апарган магалыг чүве. Бир көөрүмге, Тыва Республиканың алдарлыг суггачысы база алдарлыг ажилдакчысы Билчиер-оол Хунапаевич Ондар суггаргаш тарып каан чинге-тараазы быжа бээрге, бир комбайн-биле ажааган тур звесле. Комбайн чоруй баарга, ооң аңгызын көөрүмге, ында мажак болуп артып калган, сыпта тараалар бар болду. Мындаа мээң өөм ишти: «Сес айда чаа чинге-тарааны соктап чириге, амданы база эки болур» — деп органын сактып келдим.

Оон мен белеткенип алгаш, эртенінде тараа чулар кадырлыг, шоодайлыг аңгыска чеде бердим. Комбайн кезерге, эпчок берге черлерде чинге-тараалар сыпта мени чулуп ал дээзизги, баштарын менче салгында соғаннадып тур. Мен тараа чулуп чорбаан звес мен, чулуп кириптим. Чуларда ооң сывын эвээжеди, молдуруктай чулуп чор мен. А мээң-биле кожалоштыр инектер база мен ышкаш мажактап чип тур...

Мен үш хун улаштыр ону мажактааш, үш шоодай сыпта тарааны бажыңымга чүктеп эккеп алган мен. Мен бажың чоогундан калбак дашты тыпкаш, эрги чадыг пөстү хере чаткаш, ортузунга ону салгаш, сапык идиимни кеткеш, сыптарның тараалыг баштарын чаңгыс аай кылдыр бөле туткаш, даш кырынга чыпыр салгаш, долгай тудуп, тепкилелтеримге, тараалар баштарындан адырлы бээр болчук. «Ол! Ол! Мээң акыларым тарааны база ынчаар тевер чораан» — деп, Салбак-Кара Экер-ооловна Ондар ону сактып келгеш, мени сорук кирип чугаалап олур.

Шоодайларда сыпта тарааны дооза мен теп келиримге, бир шоодай арыг тараа болган. Башкы ол шоодайда чинге-тарааже көрүп тура: «Кызылда уругларымыска база бээр кылдыр, мооң чартыын мен хооруп каар мен, маңаа соктап алыр бис» — деп тур. «Ынчаар бис ийин аан» — дээн мен. Бир хун хооруп каарга, мен ону соктап эгелзэн мен. Беш-алды согаашты соктаптарымга, шоодай орту кире берген. «Ачаңның тараа соктаары дүрген болгаш күштүг болур чораан» — деп авам чугаалап турган. А мен ону дөзөп алган чадавас боор мен деп бодай бээр мен. Арт-

кан чинге-тараавысты Кызылга эккелгеш, Сукпак суурда дунмам сугга төндүр соктап чиген бис. Бистиң тараа-биле ажылывыс ынчаар төнгенин сактып олурар мен.

Кызыл хоорайның бир садынга химия эртемнериниң кандидаты Бартан Ондарович Ойдука ужуражы берген мен. Ол мээң школачы чылдарымдан бээр таныжар эжим. Ондарович тыва чаңчылдарны шинчилеп көргөн, онзагай эртемден деп билер мен. Оон мен ооң-биле амыр-менди солушкаш, айтырдым: «Соктаан чинге-тарааны чип чоруур кижиге, чингелээр аарыг тыптып болур бе, Ондарович?» — деп. Ол менче кайгай бергензиг көргөш: «Кижиниң ишти кончуг быжыг чүве-дир ол. Соктаан чинге-тараа болза, үнүш ышкашыл. Ол кижиге аарыг тыылдырбас, харын-даа эм болур ужурлуг» — дээш мээң-биле байырлажып чоруп турда, мен аңа четтиргеним илереткен мен.

Ам Кызыл хоорайда чурттап чоруур кырган-даа, аныяк-даа кижилер соктаан чинге-тарааны чиксей бээр боор деп бодаар мен. А ол тыва кижилерниң төөгүдө кылып чип чораан национал чеми болур. Ону Кызылдың базаарларын-дан тып алгаш, ызырып көөрге, чымчаш дивес кады-даа, өске амданны-даа бар. Сүттүг шайга чымчадырга, чымчавас, улам кадыглары чинге-тараалар тургулаар апарган бодаарга, ону бир өске арга-биле хооруп кылып турар хире. Бирде бодаарга, чонунга садар дээн национал чемивисти тываларның ышкаш кылдыр, хооруп, соктааш, хыналданы эрттиргеш, садар болза, эки-дир ийин. Оон башка өске чоннар база чип көргөш, амгы үеңиң аныяктары-даа үнелевейн барып болур хире, чинге-тарааны кылып ап турарывыстың шынары кудулаан-дыр. Багай кылган чинге-тарааны хөй садарга, кым-даа албас, ооң ужурундан соктаан тараа чидип болур.

Бир звес чинге-тарааны эки кылгаш, базаарга садар болза, ону кижилер мурнун былаажып тургаш, садып алып апаар болгай. Эки соктаан чинге-тарааны кылган кижилерни тывалар мактап, каяа-даа чорааш, национал чоргааралы кыптыгып чоруур болгай. Ол безин кижини черинге бердинген кылдыр кижизидеринге идигни бээр ужурлуг.

Күскээр Кызыл хоорайга «Чинге-тараа байырлалын» эрттирип турары эки чүүл-дүр. Оортан чыл санында «Эң эки чинге-тарааны соктаанынга» мөөрейлерни кылып тургаш, түнелди алыры чугула. Чонну тараа соктап, национал чемин кылып билиринге мергежидери артык звес боор. Чинге-тараа тарып турар кожууннар Тывада санныг. Ону соктап чип турар кижилер база эвээш. Чүгө эрес-кежээ, чалгаа звес кижилер тарааны соктап чип турар дээр болза, частырыг болбас. Ол берге ажал болур. Амгы үеде тараа соктаарынга, хоорайынга хамаарыштыр дузалаар техника чогааттына бээринге бүзүрзө мен.

Амгы үеде Кызыл хоорайда технологтар чинге-тараа чиптер кафени азы шайлааракты чүгө ажилдадып бол-базыл. Соктаан чинге-тараа аймаандан чемнерни кылып болза, хөй янзы болур ужурлуг. А ооң өртектерин «ызырып турар» деп чоннуң чугаалажып турары ышкаш кылдыр кылбаза чогуур хире.

Үе чеже-даа өскерлип турар болза, чинге-тарааны тарып өстүрүп, ону чип кылдыр ажилдап билири, аныяк салгалга артык звес деп бодаар мен. Бир звес кандыг-даа чон бодунуң төөгүзүн эки билер, чаңчылдарын утпайн, сагып чорда, ол кезээде онзагай нация кылдыр артып каар болгай.

Алдын-оол ОНДАР, башкы, чогаалчы.
Кызыл хоорай.

Чагаалар аразындан

ЧҮС-ДАА АЖЫР ЧУРТТАКСАНЧЫГ

Амгы үеде пенсионерлерниң «армия-зы» көвүдөп турар болгай. Эмчилерниң эмнээшкениниң экижээнинде болгаш эртем-билигнниң сайзырап турарының түңнелинде, кырааннарның кадыы чыл келген тудум экижи-п турарын чугаалап болур. Ынчангаш кадыын кам-галаар кандыг байдалдар, чүү барын бижиксээр-дир мен. Черле назы-хары улгатканнарга звес, аныяк-өскөнгө-даа, номчукчуларга солун-даа апаар чадавас.

Амыдыралын экижидери, камгалаары хуннун чу-гула айтыры болгай. Кажан харлаанын эрттирерге, өгленип баштанып эгелзэн үелерде, кырып, чөнүп эгелзэнде бис ажы-төлдүң, төрелдерниң хайгааралында, азыралында апаар бис. Чүс харны ажы-п чурттаарын күззөрлер, йөрээл кылырлар. Пенсио-нер апарганда «Кырып деп чүвениң кыпсынчыын, бүгү бот шимчевестзэн-дир, чүстөр элбестзэн, үе бурунгаар чүткүүр, салым-чол хунунче бар чытпаан бе?» — деп бодалдар тыптып кээр чадавас.

Назы-хары 50-70 ашса-даа, ам-даа чүс хар чедир чурттаксаарлар бар-ла болгай. Чеже-даа кыраан, чөнзөн болза, үргүлчү шимченип, кылаштарыңга, ажилдаарынче сагыш салыр, огородче чоруптар, картофель болза семиртири, мал-маганче сагыш салыр, инектер саар, сиген-ширбиил белеткээр дээш ажал-ла хөй. Оларның сагыш-сеткили үргүлчү өөрүшкүдө, хүлүмзүрүдө турар ужурлуг. Өскелерни хундүлээр, кажан-даа таакпы, арагаже сундулаар деп чүве билбестер-даа. Харын кижиде, ижин-шөйүндүлөрдөн, карак, кулак, думчуктан эгелзэш аңгы-аңгы тускайлаң камгалап барын билер ужурлуг, билип турарлар-даа. Ол бүгүнү билириниң дужунда, чүректиң ажилын, хан эргил-дезин, баарның ажилын, хан базыышкыны чүгө көдүрлү бээрин үргүлчү хынадыры болгаш кичээ-гейге алыры чугула. Чеже-даа кырган болза, сула шимчээшкенин кылып болза эки. Буттарның дискетериниң чүстерин күчү-күжүн суларавазы-биле сула шимчээшкенин кылыры кадыкшылга дузалыг болур. Ол ышкаш эмчилерге үе болгаш хынадыры чугула.

Амыдыралды экижидер дизе, бай байлак, тодуг-догаа чурттаары чугула. Кадыын камгалаары бирги черде болбайн канчаар. Назыдап кырыза-даа, бир кол чүүл чемненирин шын чорудары кадыкшылга болгаш хөй чыл чурттаарынга ажыктыг. Активчи ажал-ишче көдүрлүүшкүн болурунга дыштанып удууру, үе-шакты үделгеге алыры чугула. Чемниң хемчээлин сагыры ажыктыг. Хөй үстүг, ажыг, эмин эрттир чигирни ажыглаваз эки. Ажыг, дустуг чүүлдерге ынакшывас, хөй ногаа, фруктылар, сүттен кылган чемнерни чиири болур. Чем амдан кириер приправаларны хемчээлдиг ажыглаар. Со-гуна, укроп, чеснок холуп салаттарны ногаа аймаа-биле «согажалап» чоп чип болбазыл. Укроп тыныш органның аарыгларынга, хан базыышкынын кудулаарынга, ижин-шөйүндүнү ажилдадырынга, чем хайындырарынга, чигир аарыынга ажыктыг. Ында Е, РР, А витаминнер хөй, никотинниң база ли-нолевая кислота бар. Чаңгыс укроп звес, өске-даа ногааларда витаминнер хөй болгай.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.

